

A watercolor illustration of a factory interior. Two men in blue work clothes and hats are working. One is on the left, looking towards the right, and the other is on the right, looking towards the left. The scene is filled with steam and industrial machinery. The background is dark and textured, suggesting a large, dimly lit space. The overall style is soft and painterly.

Hendrik de Liefde

1864-1938

Gasfabrikant en Politicus

Culemborgse Voetnoot 2014-53

Genootschap A.W.K. Voet van Oudheusden

COLOFON

Culemborgse Voetnoten,
nummer 53
ISSN: 0929-1334
december 2014
Een uitgave van het
'Genootschap A.W.K. Voet
van Oudheusden'
Opgericht 14 oktober 1937

Redactie

J.G. Borggreve
Y.E. Jakobs-Lommers
B.C.M.B. Holtkamp

Redactieadres

Mw. Y.E. Jakobs-Lommers
Kattenstraat 10
4101 BM Culemborg
E-mail: voorzitter@voetvan-
oudheusden.nl

Bijdragen kunnen per e-mail
worden gezonden naar de
redactie. Auteurs wordt ver-
zocht zich te houden aan de
redactionele richtlijnen, welke
te lezen zijn op de website van
het Genootschap.

Vormgeving

Studio Bassa, Culemborg

Drukwerk

Drukkerij Verschoor,
Culemborg

Secretariaat Genootschap

Dhr. J.G. Borggreve
Ridderstraat 226
4101 BK Culemborg
E-mail: secretariaat@voetvan-
oudheusden.nl
Website: www.voetvanoud-
heusden.nl

Bankrekening

NL90 INGB 0005 023 582 t.n.v.
Het Genootschap A.W.K. Voet
van Oudheusden
De contributie bedraagt €15,00
per jaar. Een (vrijwillige) extra
bijdrage stelt het bestuur
bijzonder op prijs.

Omslagbeeld

Aquarel, voorstellende gezicht
in de stokerij van de gasfabriek
te Culemborg waar twee man-
nen aan het werk zijn, geschild-
erd door H.E. Roodenburg,
1923. Zie pag. 2

Redactioneel

ZOALS ELKE publicatie heeft ook deze Voetnoot zijn geschiedenis. In eerste instantie lag het in de bedoeling een overzicht te geven van alle Statenleden en leden van de Eerste en Tweede Kamer, afkomstig uit Culemborg, vanaf 1814. Dat werd, zoals te begrijpen is, een nogal 'opsommerig' verhaal. Daarom is besloten één figuur uit die reeks wat meer gezicht te geven. Dat werd Hendrik de Liefde, directeur van de gasfabriek en het waterleidingsbedrijf te Culemborg, die daarna toetrad tot het College van Gedeputeerde Staten van Gelderland.

Intussen is de beschrijving van zijn leven slechts tot een schets uitgegroeid, meer niet. Geen biografie, want zijn bezigheden bleken bij nader onderzoek de grenzen van Culemborg verre te buiten te gaan. Het is daarom te hopen dat deze schets er toe zal aanzetten een aantal van zijn Culemborgse activiteiten nader uit te werken. Het loont zeker de moeite!

Deze schets kon alleen tot stand komen omdat de Culemborgse Courant, niet zo lang geleden, is gedigitaliseerd. Er is van afgezien de vele tientallen vermeldingen in die krant waarin de naam Hendrik de Liefde voorkomt in noten te verwerken. We volstaan met aanduiding van Hendriks jubileumdata.

Door het ontbreken van een bedrijfsarchief kon het financiële wel en wee van de gasfabriek niet in cijfers worden uitgedrukt, maar moesten we ons met secundaire mededelingen tevreden stellen.

Het betoog kreeg een persoonlijke noot door de interviews die mijn vrouw en ik mevrouw dr M.C. Roodenburg, kleindochter van Hendrik, mochten afnemen.

Dank gaat uit naar Yvonne Jakobs, Jaap Borggreve, Wander Brouwer, Frank Otten, Frank van de Schoor en Wim van der Zwan die op uiteenlopende wijze bijgedragen hebben aan de totstandkoming van deze publicatie. Bijzondere dank gaat uit naar mevrouw dr. M.C. Roodenburg, Rudi Roseval (Paramaribo) en Wijnand Rutgers (Houten), maar vooral naar mijn vrouw Ineke zonder wier technische hulp en meedenken het artikel de eindstreep niet zou hebben gehaald.

GERRIT MENTINK

Elst (Overbetuwe) 30 oktober 2014

Aquarel, voorstellende gezicht in de stokerij van de gasfabriek te Culemborg waar twee mannen aan het werk zijn, geschilderd door H.E. Roodenburg, 1923

‘Toen heb ik werkelijk voor hete vuren gestaan. Met een haak moesten wij de gloeiende cokes (uit de retorten) aftrekken, zoals dat genoemd werd. Er stond een man bij om de cokes te blussen.’ (Willem Abraham Gutte, in dienst van de gasfabriek van 1919-1957, in: CC, 21 augustus 1964; herdrukt in: De Witte Raaf, Culemborg 2004)

MEW, Culemborg

Hendrik de Liefde, 1864-1938

Een schets van zijn leven

‘... de stad waarvoor hij, naast zijn vele andere werk, zooveel heeft gedaan, de stad die hij lief had en ook Culemborg zal deezen grooten zoon niet vergeten, doch zijn nagedachtenis blijvend eeren’.

MET DIE woorden beëindigde de redactie van de Culemborgse Courant op 5 februari 1938 het verslag van de begrafenis van Hendrik de Liefde op dinsdag 1 februari 1938. Zoals zo vaak laat ook in dit geval de werkelijkheid nadien iets anders zien: geen vereniging of stichting draagt zijn naam, geen straat of plein is naar hem vernoemd.

Niettemin resteert er, bij nader toezien, in Culemborg nog wel een en ander dat aan hem herinnert, zij het dat het uitsluitend om materiële zaken gaat. Daarbij moet men denken aan de villa van de directeur (1897), gasfabrieksgebouwen, met ‘eerste steen’, gelegd door mejuffrouw J.L.F. de Liefde, 6 juni 1897, huis van de (oven)baas (circa 1900), school in ’t Veld, met gevelsteen ‘de Vreeze des Heeren is het Beginsel der Wijsheid’ (1903), watertoren (1911), tegeltableau (1924), badhuis (1930), grafsteen op de oude hervormde begraafplaats van Marie Cornélie de Liefde-Geerling (1917) en Hendrik de Liefde (1938), verder het ‘ambitiedocument ontwikkeling gasfabrieks-terrein aan de Triosingel’ (2011) en bodemsanering aan de Lange Havendijk (2013-2014). Men denke ook aan verheffing tot gemeentelijk monument van industrieel erfgoed in 2012-2013 en aan de ‘BV voorheen firma W. de Liefde’, die tot onlangs gevestigd was aan Stationsweg 1.

Daarbij komt dat Hendrik de Liefde, naast zijn zakenimperium, ook voorman, exponent en drager van het rechtzinnig-hervormde deel van de Culemborgse bevolking is geweest en bovendien vormgever van een nieuwe poli-

tieke groepering in stad en streek, dat wil zeggen in Culemborg en de Neder-Betuwe: de Christelijk Historische Unie (CHU). Dat rechtzinnig-hervormde bevolkingsdeel behoorde tot in de 20^e eeuw niet tot de 'spraakmakende gemeente', waardoor hun faits et gestes onderbelicht zijn gebleven.

Daarbij komt ook nog dat de twee gasfabrieken in de beschrijving van het Culemborgse bedrijfsleven nauwelijks aan de orde zijn gekomen. En tenslotte waren Willem en Hendrik de Liefde lieden van 'groten bedrijve', eerst en vooral in zaken, maar ook hun maatschappelijke en politieke activiteiten mogen er zijn.

Al die punten komen aan de orde: Hendriks plaats in het rechtzinnig-hervormde volksdeel, het wel en wee van de gasfabrieken in Culemborg en zijn wedervaren in zaken en andere activiteiten.

Door deze opsomming ontstaat al een globale indruk van het werk van Hendrik de Liefde in Culemborg. Na een inleiding zullen we in vier hoofdstukken die indruk in een schets van zijn leven nader uitwerken. Daarbij besteden we achtereenvolgens aandacht aan zijn firma, zijn maatschappelijke activiteiten, zijn politieke arbeid en besluiten met de rol die ook familieleden in het leven van Hendrik speelden. Onderwerpen die alle de grenzen van Culemborg verre te buiten gaan.

We zullen echter eerst het gas-imperium van Willem de Liefde schetsen als ook de levensbeschouwelijke en politieke 'ligging' die vader Willem zijn kinderen meegaf. Dat alles vormt immers de basis waarop zoon Hendrik zijn imperium bouwde.

De erfenis van vader Willem de Liefde

Willem de Liefde, veel jongere broer van de bekende dominee Jan de Liefde, leefde van 1834-1911. Hij was sinds 1864 *adviseur/inspecteur* van de 'Algemeene Nederlandsche Gaz-Verlichting-en Verwarming Maatschappij' te 's-Gravenhage die gasfabrieken exploiteerde in Beverwijk, Goes, Hoorn, Eindhoven, Kampen en Carcassonne (Frankrijk). Daarnaast was hij ook *directeur* van een van die fabrieken: die te Goes van 1864-1876 en later die te Hoorn van 1876-1904.

Maar eerst huwde Willem de Liefde op 1 maart 1862 in Hengelo (Ov.) met Johanna Jacoba Overbeek, dochter van een 'fabrikant' aldaar. Het echtpaar vestigde zich in datzelfde jaar in de directeurswoning van de nieuwe gas-

Willem de Liefde

Bron: website gasfabriek Giessendam-Sliedrecht

fabriek aan de Westhavendijk in Goes. Dáár werden hun vier kinderen geboren: één zoon en drie dochters. Die enige zoon, geboren in 1864, heette Hendrik, de hoofdpersoon van deze Voetnoot. De drie dochters, Jacoba, Henriëtte Alberta en Johanna Louise Frédérique, geboren respectievelijk in 1867, 1871 en 1875, zouden ook een rol van betekenis gaan spelen in bedrijf en maatschappij.

GOES

In Goes begon Willem geleidelijk een eigen imperium op te bouwen met kennis, opgedaan in die dubbele positie van adviseur/inspecteur en directeur. In de periode 1879-1896 verwierf hij twee *concessies* tot exploitatie van gasfabrieken: die te Culemborg in 1879 als eerste en daarna die te Bodegraven in 1896. In de tussentijd *kocht* hij ook nog twee gasfabrieken: die te Giessendam in 1886 en die te Oud-Beijerland in 1889. Willem was dus een man die vanaf 1879 tot aan zijn overlijden in 1911 in de ‘gas-wereld’ een drietal functies combineerde: adviseur/inspecteur, directeur en ondernemer.

Opvallend was dat hij personeelsadvertenties voor de bedrijven in Culemborg en Giessendam uitsluitend in ‘De Standaard’ plaatste: het blad van de Antirevolutionaire voorman Abraham Kuyper. Een specifiek personeels-

beleid dus. Dat feit brengt ons op een ander facet van Willems leven: zijn levensbeschouwelijke en politieke ligging.

In zijn woonplaats Goes kwam hij in aanraking met de vrij evangelische gemeente van dominee Huibert Jacobus Budding. ‘De heer W. de Liefde uit Amsterdam’ (hij werd als enige met ‘heer’ aangeduid) van oudsher van doopsgezinden huize en niet aangesloten bij enig kerkgenootschap, werd op ‘26 januarij 1862’ toegelaten als ‘broodbreker’(deze term wordt gebezigd omdat men in de vrij evangelische gemeente zelf een stukje van het avondmaalsbrood moet afbreken). In die gemeente had men verder afkeer van dogmatisme, legde men nadruk op persoonlijk geloof en had men aandacht voor vormen van in- en uitwendige zending en diaconaat. Daar voelde Willem zich toe aangetrokken.

Dáár ontmoette hij ook, na overlijden van Budding in 1870, diens opvolger: broeder en voorganger K. Loggers Sr. met wie hij contact hield.

Dáár kwam hij andere figuren uit vrij evangelische sfeer tegen met name evangelist Arend Mooij, de vader van zijn latere schoonzoon Theodorus Mooij.

Dáár liep hij dominee Nicolaas de Jonge (Goes, 1845-1898) tegen het lijf die van 1874-1893 werkzaam was als voorganger van de Vlaams-Hollandse Evangelische kerk te Brussel. Hij stichtte in 1880 ‘de stads- en landsevangelisatie’ waaruit de SILO-vereniging ontstond. Dat werk zou De Liefde later financieel steunen. De zendingsfeesten van De Jonge op 15 augustus te Maria Horebeke (B) bezocht hij geregeld.

Van dáár ging de familie De Liefde op vakantie naar Westkapelle en Domburg, waar hij in de zomer ook leden van de familie Geerling uit Brussel ontmoette. Die ontmoeting zou de belangrijkste uit het leven van zijn zoon Hendrik worden. Die maakte er namelijk kennis met Marie Cornélie Geerling, dochter van Otto Johan (Jean) Geerling, Rijksbouwmeester van België, die in 1892 zijn vrouw zou worden.

Dáár tenslotte speelde hij vanaf het begin een rol in de antirevolutionaire kiesvereniging; werd voorzitter van die vereniging en in mei 1876 als gemeenteraadslid gekozen voor die groepering. Een raadszetel die hij overigens aan zich voorbij moest laten gaan door overplaatsing naar de gasfabriek in Hoorn.

Kortom: in Goes legde Willem in betrekkelijk korte tijd, van 1864-1876, contacten die zowel hem als zijn zoon Hendrik in hun verdere leven van pas zouden komen.

HOORN

Dáár, in Hoorn, zette hij vanaf mei 1876 zijn activiteiten op levensbeschouwelijk en politiek terrein in dezelfde richting en met dezelfde kracht voort. Hij was in 1881 bijvoorbeeld een van de oprichters van de Bond van vrij evangelische gemeenten en werd lidmaat van de vrije hervormde gemeente, alias ‘Eben-Haëzer, vereniging tot evangelisatie’.

Dáár, in Hoorn, ontplooidde hij activiteiten voor de Anti-Revolutionaire Partij (ARP). Hij werd er onder andere in 1879 secretaris van het bestuur van Christelijk Nationaal Schoolonderwijs (CNS), in 1881 lid van het plaatselijk comité voor het Volkspetitionnement en in hetzelfde jaar bestuurslid van de ARP in het hoofdkiesdistrict Hoorn voor de Tweede Kamer. Daarna echter zijn geen politieke activiteiten van Willem meer bekend. De Doleantie, de kerkscheuring die in 1886 plaats vond onder leiding van Abraham Kuiper, heeft waarschijnlijk een definitieve breuk veroorzaakt.

In Hoorn ontmoette hij tenslotte ook L.A. Gerritsen die met zijn dochter Henriette Alberta zou trouwen.

ZEIST

Te Zeist, waarheen hij in 1905 verhuisde, hield hij zich alleen nog met de gasfirma, zondagschoolwerk en enkele andere kerkelijke zaken bezig. Hij was er bijvoorbeeld ouderling van de Nederlandse Hervormde gemeente tot zijn overlijden in januari 1911. Het werk aan de moeizaam tot stand komende CHU-afdeling in Zeist liet hij over aan zijn schoonzoon Theodorus Mooij, directeur van de gasfabriek en het elektriciteitsbedrijf aldaar.

REVEIL

Die ontwikkeling van Willem stond sterk onder invloed van het Reveil. Aanhangers ervan waren over het algemeen leden van de grande bourgeoisie: notabelen uit Den Haag, bewoners van de grote Amsterdamse grachtenhuizen en plattelandsadel. Hun inspiratie vonden ze in een veel algemener Europese opwekkingsbeweging in de eerste helft van de 19^e eeuw. Zij zetten zich af tegen de schipperende religiositeit van de vaderlandse kerken van toen... De meeste mensen van het Reveil waren goed kerkelijk en hadden hartzeer van al het geschipper en alle compromissen die de gezapige rust

van de burger moesten garanderen. Boven het kerkverband ging hun geestverwantschap. Bij mensen die wat stand en mentaliteit betreft daarmee verwant waren leefde ook onrust over armoede, ellendige huisvesting, drankzucht en prostitutie.

DE FIRMA TENSLOTTE

De memorie van successie van de nalatenschap van Willem, opgemaakt in juli 1911, laat zien hoe hij er bij overlijden zakelijk voorstond. Die memorie vertoont een bate van f 204.538,70 en een schuld/last van f 130.154,67. Deze som betreft de helft van de nalatenschap van Willem. Hij was namelijk getrouwd in gemeenschap van goederen. De andere helft kwam dus zijn weduwe toe.

Willem leende in de periode 1895-1908 onderhands van 17 personen tezamen f 136.776,- tegen een rente van 4 of 4½ procent. Deze kapitalen waren bestemd voor de uitbouw van zijn gasfabrieken. In Culemborg ging het bijvoorbeeld om de bouw van extra gashouders.

Tot die 17 personen behoorden onder anderen familieleden: zo leenden op 12 maart 1901 drie leden van de aangetrouwde familie Geerling, de weduwe O. Geerling, ds. F.C. Geerling en ds. P.J. Chrispeels kapitalen aan Willem; in 1906 en 1908 ook de dames Frowein uit Driebergen, aangetrouwde familie van zijn oudste broer Jan de Liefde. Verder leenden op 1 juli 1908 zijn jongste dochter, zijn zoon en zijn schoonzoon Theodorus Mooij hem kapitalen. Ook goede bekenden uit vrij evangelische kring in Nederland zoals J. Schipper uit Hoorn en dominee Johan Drost uit Leiden, alsmede goede bekenden uit Bodegraven, zoals G. Batelaan en Z.J. Ninaber van Eyben, waren van de partij. Ook Jan van Alphen, Tweede Kamerlid voor de ARP, uit Hengelo behoorde tot de geldschietters. En tenslotte P.J.M. ('Pietje') Hondius, zeer vermogend celibatair, oud-bankier en wijnhandelaar te Culemborg die Willem in 1892 25.000 gulden leende. Die lening werd op 2 november 1897 overgenomen door zijn rechtsopvolger dr. H.P. Wijsman te Bosch en Duin (gemeente Zeist).

Zo leende Willem uitsluitend in eigen kring: van familie, aangetrouwde familie en bekenden uit evangelische kring, bovendien van bekenden uit Bodegraven, Hengelo en Culemborg. Daardoor werden zij rechtstreeks bij het wel en wee van de firma betrokken en werd als bijkomend effect de som waarover successierecht geheven zou worden aanzienlijk verminderd. Deze

geleende kapitalen verschenen in 1911 dan ook aan de lasten-kant van de memorie van aangifte voor de rechten van successie en overgang.

Hendrik de Liefde als leider van de hele firma

Op 11 januari 1911 overleed Willem de Liefde te Zeist. Dat feit bracht verandering teweeg in de rechtsvorm van de firma: was het eerst een firma met W. de Liefde als enige eigenaar of concessionaris, bij notariële acte van 29 maart 1911 werd die firma omgezet in een ‘vennootschap onder ene firma’. De naam luidde voortaan: ‘N.V. voorheen firma W. de Liefde’, gevestigd te Zeist. Willem had de firma voor eigen rekening gedreven. Nu, vanaf 29 maart 1911, werd de firma voor gemeenschappelijke rekening geleid door vijf vennoten. Twee vennoten traden daarbij als leiders naar voren. Zij zouden de firma in

Portret van Hendrik de Liefde (1864-1938), zoon van Willem de Liefde, zittend op een hekwerk van het terras van hotel de Duno te Doorwerth (gemeente Renkum), circa 1926

Bron: Particuliere collectie

rechte vertegenwoordigen: Hendrik de Liefde als directeur-vennoot en leider van alle familie zaken die voor die functie dan ook f 3000.- per jaar toucheerde. Theodorus Mooij, echtgenoot van Hendriks zuster Jacoba, werd administrerend en gedelegeerd vennoot, maar ‘Hendrik was het evangelie’ (MCR)¹. De andere drie vennoten, te weten de weduwe J. J. de Liefde-Overbeek, A.L. Gerritsen, echtgenoot van Hendriks zuster Alberta Henriette en de ongehuwd gebleven Johanna Louise Fréderique hadden geen tekenbevoegdheid in zakelijke aangelegenheden. Vennoten kwamen dus uitsluitend uit eigen onmiddellijke familiekring: Hendriks moeder, weduwe van Willem de Liefde, zijn ongehuwde zuster en de echtgenoten van zijn twee gehuwde zusters. Die gehuwde zusters waren wettelijk toen nog handelingenonbekwaam. Vandaar dat hun echtgenoten optraden als vennoot. In de jaren dertig, veertig en vijftig kwam de tweede generatie, geboren in 1897, in bestuursfuncties: Hubertus Gerritsen, als president-commissaris, en Hendrik Roodenburg.

En dan nog iets: artikel acht van de acte van oprichting van de vennootschap luidde als volgt: ‘Van de overblijvende zuivere winst wordt tien procent afgezonderd voor de dingen van Gods Koninkrijk, te verdeelen volgens aanwijzing der gezamenlijke vennoten’. Een karakteristiek voorbeeld hoe de familie De Liefde zaken en principes ‘beginsel en belang’ liet samengaan.

FORMELE GANG VAN ZAKEN VAN DE FIRMA IN DE JAREN 1911-1941

Hendrik verkocht meteen op 1 juli 1911 de gasfabriek te Giessendam-Sliedrecht aan de gemeente Sliedrecht voor f 100.000. In 1918 ook die te Oud-Beijerland voor f 93.761.74, eveneens aan de gemeente. De vergaderruimte in hotel Figi te Zeist werd op 31 oktober 1911 verlaten omdat op die datum het pand Stationslaan 6 werd aangekocht. De linkerhelft ervan bleef woonhuis van mevrouw de weduwe Johanna Jacoba de Liefde-Overbeek en mejuffrouw J.L.F. de Liefde, terwijl de rechterhelft ging dienen als kantoor voor de firma.

Op 9 maart 1925 overleed de weduwe van Willem de Liefde, waardoor de firma nog vier vennoten telde, terwijl een jaar daarop, bij notariële acte van 27 december 1926, werd bepaald dat de firma met ingang van 7 februari 1927

---

1 MCR: uitspraak/mededeling van mevrouw dr Marie Cornelia Roodenburg in een van de interviews

in Culemborg gevestigd zou zijn en verder dat Theodorus Mooij van tekenbevoegdheid werd uitgesloten. A.L. Gerritsen trad als bevoegd vennoot in zijn plaats.

Met ingang van 25 januari 1932 werd de rechtsvorm van de firma gewijzigd en omgezet in een besloten N.V.; de vennoten werden nu commissaris en een van hen, Hubertus Gerritsen, president-commissaris. Tenslotte werd Theodorus Mooij op 24 mei 1941, wegens ziekte, als commissaris vervangen door zijn echtgenote Jacoba Mooij-de Liefde.

DE NOORSCHER GASMAATSCHAPPIJ, 1911-1957

Met het kapitaal verkregen door de verkoop van de gasfabriek te Giessendam/Sliedrecht kocht Hendrik aandelen in de Noorsche gasmaatschappij.

Die Noorsche gasmaatschappij, opgericht in 1904 en gevestigd te 's Gravenhage, verwierf in dat jaar concessies tot exploitatie van een gasfabriek om straten en stegen van Kristiansand en Årendal, gelegen in Noorwegen, te verlichten. In 1905 volgde Ålesund. Concessies die overigens in 1916/1917 weer werden verkocht. Daarnaast werd in 1911 het Syndicaat Zweden gevormd dat in 1914 op vijf plaatsen in Zweden concessie verkreef met een looptijd van 30 á 35 jaar. In 1916 kwamen ze in werking en renderden aan-

Winstbewijs Noorsche Gasmaatschappij, website oude aandelen 1915

vankelijk zeer goed. In 1954 stopte de laatste fabriek, te Visby, zijn productie.

In Nederland werd in 1906 een concessie verworven te Loosduinen waarop Wateringen, Poeldijk en Monster (het Westland) werden aangesloten. Die fabriek werd in 1924 aan de Haagse gasfabriek verkocht. In Kerkrade ten slotte was de Noorsche Gasmaatschappij exploitant van 1914-1946, maar die exploitatie kende vele problemen.

Hendrik was ook nauw betrokken bij de Nederlandsch-Indische Gasmaatschappij (NIGM), sinds 1950: Overzeese Gas- en Elektriciteitsmaatschappij N.V. (OGEM). Op 1 september 1934 werd hem namelijk het erelidmaatschap van die firma aangeboden.

Hendrik de Liefde in Culemborg

FRANKRIJK ALS LEERSCHOOL

Hendrik de Liefde kon als leerling voortbouwen op de basis die zijn vader Willem had gelegd. Willem de Liefde had, zoals we zagen, als adviseur en inspecteur van de Algemeene Gaz-Verlichting-en-Verwarming-maatschappij een eigen imperium opgebouwd. Hendrik werd, na het behalen van het HBS-diploma te Hoorn, in de zomer van 1881 naar Carcassonne gestuurd om er zich verder in het gas-vak te bekwamen en er goed Frans te leren spreken. Frans was toen immers de taal van het grote bedrijfsleven en de grande bourgeoisie. Hij werd opgenomen in het gezin van de, in Vlissingen geboren, Benoit Henry Maria Flander, directeur van de gasfabriek in Carcassonne.

CULEMBORG

Na terugkeer ging hij in september 1884 naar zijn geboorteplaats Goes om er directeur van de gasfabriek te worden. Daar liep iets niet goed. Zijn vader stuurde hem er dan ook heen met de woorden: ‘Hendrik, daar moet jij heen, daar is wat goed te maken’. Zo ging Hendrik op 19-jarige leeftijd terug naar de plaats ‘waar hij als “den Henni”, nog tussen de gashouders had getold’.

De functie vervulde hij tot 1 januari 1887. Vervolgens leerde hij de gehele administratie van de te Hoorn gevestigde firma de Liefde kennen en werd op 25-jarige leeftijd, met ingang van 1 augustus 1889, directeur van de gas-

Prentbriefkaart villa woonhuis ovenbaas, gashouder, fabrieksgebouw 1905

fabriek te Culemborg. Hij vestigde zich in de Kleine Kerkstraat, verhuisde in het kader van zijn huwelijk met Marie Cornélie Geerling in 1892 naar de Kattenstraat en betrok in 1897 tenslotte de nieuwe villa aan de Westersingel, later Triosingel geheten.

In 1889 arriveerde ook J. Hocke Hoogenboom ('dokter Hocke') in Culemborg. Met hem zou De Liefde gaan samenwerken bij de start van het waterleidingsbedrijf en bij de opzet van de transportkolonne van het Rode Kruis. Dokter Hocke zat ook in het eerste bestuur van de Geldersche vereniging Het Groene Kruis die in 1908 werd opgericht. Johanna Jacoba de Liefde, Hendriks dochter, werkte later nauw samen met dokter Hocke en wel bij de uitbouw van de Groene Kruisafdeling Culemborg.

Hendrik de Liefde vond zijn plaats in Culemborg. Als 'heer van stand', ietwat 'gereserveerd, zoals alle De Liefdes' (MCR), kon hij zich er met gemak handhaven. Hij was financieel geheel zelfstandig en van niemand afhankelijk en boezemde door zijn gedrag ontzag in. Een gebeurtenis van vlak na de Eerste Wereldoorlog is dan ook kenmerkend: iedere groepering, van hoog tot laag, vroeg toen om loonsverhoging. De Liefde niet. Het gemeentebestuur kende hem eigener beweging die loonsverhoging toe. Die nam hij in dank aan. Onafhankelijker kan haast niet.

DE GASFABRIEK

Met ingang van 1 februari 1879 nam Willem de Liefde, directeur van de gasfabriek te Hoorn, de concessie voor exploitatie van de Culemborgse gasfabriek over van G.J. Sillevius. Hij werd bij die gelegenheid directeur van de Culemborgse gasverlichtingsmaatschappij. Zo legde Willem de Liefde in Culemborg de eerste steen voor een eigen imperium. W. van Hoeve kreeg de dagelijkse leiding van die fabriek, gelegen aan de Lange Havendijk. De overgenomen concessie had een looptijd van 20 jaar en zou eindigen in 1896.

W. van Hoeve speelde ook nog een andere rol in Culemborg. Hij was secretaris van de ARP-kiesvereniging 'Nederland en Oranje', lid van het Transvaalcomité, lid van de Nederlandse vereniging tot bevordering van Zondagsrust, lid van de Commissie tot inzameling van gelden ter ondersteuning van uit Rusland verdreven Israëlieten en in 1883 kandidaat-gemeenteraadslid voor de ARP.

AGRESSIEVE VERKOOPPOLITIEK IN 1887-1888

Willem de Liefde, sinds januari 1887 bijgestaan door zijn zoon Hendrik, trachtte de belangstelling voor afname van gas te verhogen door herhaalde prijsverlagingen voor gaslicht aan te bieden en door, tegen sterk verlaagde prijs, gas te leveren voor andere doeleinden: namelijk verwarming, huishouden en beweegkracht. Deze agressieve verkooppolitiek riep weerstand op en wel zodanig dat het in de jaren 1887-1888 tot protestvergaderingen kwam.

Actievoerders onder leiding van dijkgraaf Canter Cremers, gesteund door honderd handtekeningen, achtten de gasprijs van 11 cent per m³ veel te hoog; bij 11 cent werd verlichting met petroleum namelijk weer rendabel. In de onderhandelingen met het gemeentebestuur over deze kwestie had Willem de Liefde zich een hard zakenman getoond en haalde zich daardoor de uitspraak op de hals: hoewel deze heer De Liefde heet, van liefde is bij onderhandelingen tussen hem en het gemeentebestuur al bitter weinig sprake geweest.

VERLENGING VAN DE CONCESSIE IN 1897

De uitkomst van harde onderhandelingen tussen vader en zoon De Liefde en het gemeentebestuur over verlenging van de concessie was dat de looptijd

Tegeltafel, bestaande uit 12 tegels, voorstellende de gasfabriek op de hoek Triosingel/ Stationsweg. Gemaakt door H. E. Roodenburg en gebakken bij de plateelfabriek Zuid-Holland te Gouda. Geschonken door het personeel aan de directeur H. de Liefde bij gelegenheid van zijn 40-jarig jubileum in het 'gas-vak', 1924

Driemaal vier tegels in een brede houten lijst. Centraal een voorstelling van de Culemborgse gasfabriek met fabrieksgebouwen, drie gashouders en een vrachtauto in grisaille tinten. Hieromheen in kleur: enkele perken, gespaard uit bladmotieven.

Boven van links naar rechts: wapen van de gemeente Goes, vuurmond, wapen van de gemeente Culemborg, gashouder, wapen van de gemeente Bodegraven. In Goes was Hendrik in 1864 geboren; hij begon er op 1 september 1884 zijn loopbaan als directeur van de gasfabriek. In Culemborg was hij directeur van de gasfabriek van 1 augustus 1889 tot 15 juli 1923. In Bodegraven was de firma W. de Liefde, sinds 1911 de N.V. voorheen firma W. de Liefde, concessionaris van de gasfabriek van 1896-1953.

Onder van rechts naar links: afsluiter, gasmeter, tekst: Aan H. de Liefde van het personeel der gasfabrieken te Culemborg en Bodegraven, 1884 1sept. 1924, gasfornuis en een T-stuk, systeem W. de L. Midden rechts: teerscheider, midden links: exhauster(pomp).

Bron: Elisabeth Weeshuis Museum MEW, Culemborg

werd vastgesteld op 25 jaar, de lichtsterkte (calorische waarde) onafhankelijk zou worden gecontroleerd en gepubliceerd en dat bovendien de gemeente, na afloop van de concessie, niet verplicht zou zijn om de fabriek over te nemen. Deze overeenkomst, waarover in 1897 lang werd onderhandeld, kwam tenslotte tot stand door een compromis-amendement van het invloedrijke raadslid D. van Hoytema waarbij de looptijd van de concessie werd verlengd van 20 naar 25 jaar.

VERLENGING VAN DE CONCESSIE IN 1922

In februari 1920 werd een gascommissie uit de gemeenteraad gevormd van vijf leden. Ruim anderhalf jaar later kwam het in de raadsvergadering van 15 december 1921 tot verlenging van de concessie met 30 jaar. Pas in 1952 zou de zaak dus weer aan de orde komen.

Intussen was die verlenging omstreden. De argumenten van tegenstanders in de raad sneden hout. In 1920-1921 ging het volgens hen om dezelfde concessionaris (De Liefde), dezelfde wethouder (Laan) en dezelfde adviseur (de directeur van de gasfabriek te Utrecht). Dat was al niet 'gezond', zeiden ze. Maar erger nog: de commissie van vijf leden had anderhalf jaar kunnen delibereren, terwijl de gemeenteraad in acht dagen tot een besluit moest komen. Bovendien zou er na dertig jaar, in 1952, een heel oude fabriek resteren. Vijf gemeenteraadsleden gingen dus niet akkoord met de verlenging: de drie leden van de SDAP - Van Doorn, Tommel en Vijlbrief-, het lid van de VDB, Klein, en Collé, die een groep katholieke arbeiders vertegenwoordigde.

VERPLAATSING 'NAAR BUITEN'

Lag de fabriek aanvankelijk binnen de muren van de oude stad aan de Lange Havendijk, in 1897 besliste concessiehouder De Liefde tot verplaatsing 'naar buiten', naar de hoek Westersingel/Stationsweg, buiten de oude muren en wallen van de stad. Een verre gaande beslissing. Weg van bestaande industrie aan de rivier naar net gevestigde en komende industrie in de nabijheid van het spoor. In 1896 had de Triosigarenfabriek van Dresselhuys zich al gevestigd aan de Westersingel. In 1906 volgde de metaalwarenfabriek Fax. Later nog de meubelfabriek Gelderland, in 1936 en nog later de naoorlogse industrievestigingen Achter de Poort.

Deze verplaatsing van rivier naar spoor was overigens onderdeel van een landelijke trend: bulkvervoer over water verschoof naar bulkvervoer over spoor, aanvoer van Ruhrkolen over water naar aanvoer per spoor. Bovendien verschaft de directeur van de gasfabriek zich met zijn villa uit 1897 een schitterend uitzicht over de zuidelijke stadsgracht. De fabriek was echter door de 'kwaliteit' van de gaslucht hinderlijk voor de omgeving; voor juf-frouw Mol en de speeltuin bij Café de Jongh en op termijn ook voor bodem en water. Maar voor die twee laatstgenoemde nadelen kreeg men pas goed oog na de Tweede Wereldoorlog.

TOPJAREN 1897-1914

Het bedrijf floreerde na 1897 zeer goed ondanks fluctuerende steenkoolprijzen. De bouw van onder andere een cokesbreker en twee extra gashouders getuigen ervan. De Liefde slaagde erin enkele grote afnemers aan zijn bedrijf te binden. Hij maakte ook handig gebruik van (her)bestrating door de gemeente. Wanneer een straat open lag vroeg hij toestemming om er gasbuizen in te mogen leggen. Dat leverde uiteraard meteen 'nieuwe aansluiters' op. Die uitbreiding bleek in december 1918 nog steeds erg nodig, want toen waren er binnen de muren van de stad nog steeds 350 'gaslichtloze' gezinnen.

GASPRODUCTIE

Droge destillatie van steenkool vond plaats door verhitting in gasretorten, ook wel kamerovens genoemd. Het door verhitting van die steenkolen ontstane gas steeg op en werd via een exhausterpomp door een teer(af)scheider geperst en daarna door een ammoniakwasser geleid. Via nog enkele andere bewerkingen belandde tenslotte het gezuiverde lichtgas in de gashouder. De gaslucht rond een gasfabriek was het gevolg van die wasserij. Wanneer de gasproductie daalde werden de retorten leeggehaald en de gloeiend hete cokes met een kleine hoeveelheid water geblust.

Omstreeks 1900 leverde 1000 kilogram steenkool de volgende hoeveelheden (afval)producten op: aan steenkoolgas 160 tot 170 kilogram (285-321 m³), aan cokes 680 kilogram, aan koolteer 50 kilogram en aan ammoniakwater 100 m³.

Leidde de oude fabriek via de hoofdbuis op de Lange Havendijk het gas verder de stad in, de nieuwe fabriek aan de Stationsweg leidde het gas via de nieuwe hoofdbuis in de Westersingel en Prijsendam de stad in. Op vrijdagavond 8 oktober 1897 leverde de nieuwe gasfabriek het eerste gas. De Liefde was sindsdien druk doende de afzet en de inkomsten van de fabriek te verhogen. Dat gebeurde bijvoorbeeld door uitbreiding van het aantal gaslantaarns. In 1902 stonden er al 112 in de binnenstad. En in 1911 werd meegedeeld: De straten in de stad, de Veerweg, de weg naar het station der Staatsspoorwegen, een gedeelte der Westersingel, Prijscheweg en Tielsche Zandweg alsmede de meeste fabrieken worden door gas verlicht. Vanaf het begin bood De Liefde ook cokes aan in soorten: fijn geklopt, grof geklopt, stof; afgehaald of thuisgebracht. Hij differentieerde ook steeds verder. ‘Stookt in uwe vulkachels half anthraciet en half fijn geklopte cokes. Neemt de proef en gij blijft ze gebruiken.’

‘En dan was er muntgas’. Daarmee kocht de kleine middenstander en de arbeider een bepaalde hoeveelheid gas in die hij op eigen tijd en naar eigen wens kon inzetten. Daarmee betaalde hij de gasrekening vóóraf en hoefde de leverancier niet achter wanbetalers aan en boekte bovendien rentevoordeel. Met ingang van 1 mei 1898 leverde De Liefde tegen 7 cent per m³ ook dat gas. Leiding en gasmeter werden gratis in gebruik gegeven aan ‘hen die in de termen vallen om gas te bekomen door een muntmeter’. Verder nodigde hij een ieder uit de werking van muntgas op de fabriek te komen bekijken. Het werd een groot succes. Het twee-en-halve muntstuk vertelt dan ook: ‘Mijn voorname roeping is de gasmeter aan te vullen, want zonder mij en mijns gelijken kan geen licht in de huizen die van muntgas gebruik maken worden ontstoken.’ Er werd voortdurend gewerkt aan vergroting van de afzet door levering aan scholen, hotels, fabrieken en loodsen. In 1904 bijvoorbeeld werd het Klein-Seminarie van het aartsbisdom Utrecht aangesloten. Niettemin bleven tot in de jaren ’20 en ’30 gas, elektriciteit en petroleum in oude binnensteden naast elkaar bestaan, ‘want velen kunnen van hun kolenfornuis of geliefd petroleumstel niet afstappen’. In de jaren ’30 tenslotte ging Den Houter nog veel propaganda maken voor ‘koken op gas’ door demonstraties op huishoudscholen.

MUNTGASKWESTIE

In 1900 kreeg ook De Liefde van doen met de toen nog sterk anarchistische inslag van het Culemborgse socialisme. In dat jaar namelijk begon Michiel Hijmans een actie tegen de persoon van De Liefde en zijn bedrijf om één cent! Wat was het geval? De Liefde had, eigener beweging, de prijs voor muntgas met één cent verhoogd van 6 naar 7 cent per m³. Hijmans schreef, in artikelen in de Culemborgse Courant, in schitterend raillerend proza die verhoging totaal weg. De gemeenteraad achtte zich, na lezing van de tekst van de concessieovereenkomst, buitenstaander, maar van ‘geachte zijde’ werd De Liefde toch te verstaan gegeven deze verhoging terug te nemen. Hetgeen geschiedde.

KOLENNOOD

In 1917-1918, tijdens de Eerste Wereldoorlog, verslechterde de kolensituatie aanzienlijk in Nederland. In maart 1917 moest De Liefde al de hoeveelheid gas van muntgasverbruikers aan een maximum binden en de maximale hoe-

Mijn moeder (Johanna Jacoba de Liefde) op de berg. Mijn grootvader Hendrik de Liefde was trots op drie bergen steenkool in de Eerste Wereldoorlog. Zoveel was er nooit. (MCR). De invoer van Ruhrkolen werd vanaf 1916 namelijk moeilijker, 1916.

Bron: Regionaal Archief Rivierenland

veelheid gas voor verlichting en verwarming tot de helft en die voor motoren tot 75% verlagen. Daarbij kwam in beide gevallen ook nog een prijsverhoging van 25%, terwijl op overschrijding een flinke boete stond die overigens in de gemeentekas gestort zou worden. De situatie werd zo nijpend dat in augustus 1917 alle bevoegdheden aan de plaatselijke brandstofcommissie werden gedelegeerd. Daarin werkte de burgemeester nauw samen met de directeur van de gasfabriek. Dat werd in Culemborg geaccepteerd, omdat ‘de persoon van den heer De Liefde er borg voor is dat geen fraude wordt beoogd. De heer De Liefde werkt steeds zoowel in het belang van de ingezetenen als der gemeente’, zo meldde de Culemborgse Courant van 12 november 1917.

Die kolennoed leidde her en der in den lande tot opstootjes en rellen die door militair vertoon in de kiem werden gesmoord. Het werd duidelijk dat de gasproductie in Nederland en dus ook in Culemborg een behoorlijke imago-schade had opgelopen: levering bleek namelijk niet onder alle omstandigheden gewaarborgd.

Merkwaardig was overigens wel dat De Liefde in 1916 en van 1918 tot 1921 ook lid was van de commissie van advies voor de directeur van de Rijkskolendistributie in Den Haag. In die commissie ontmoette hij mensen als D.G. van Beuningen en F.H. Fentener van Vlissingen, directeurs van de Steenkolen-Handels-Vereeniging te Utrecht, W. van der Vorm, directeur van de Scheepvaart-en Steenkolenmaatschappij te Rotterdam en dr. F.G. Waller, directeur van de Nederlandsche Gist- en Spiritusfabriek te Delft. Toplui uit het Nederlandse bedrijfsleven.

GAS OF ELEKTRICITEIT?

Op 28 juli 1914 besloten Provinciale Staten van Gelderland tot elektrificatie van hun provincie. Een vennootschap, en geen provinciaal bedrijf, zou dat gaan voorbereiden en vormgeven. In het begin was de Provinciale Geldersche Electriciteits-Maatschappij (PGEM) een transportonderneming: ze kocht stroom in bij de opwekkers ervan in Nijmegen en Arnhem en leverde die aan andere gemeenten, tot aan hun grens wel te verstaan. Daardoor had de Maatschappij vooralsnog geen zeggenschap over in- en verkoopprijs van het gas. Pas in 1926 kreeg de PGEM de hele elektrische stroomketen in handen: van stroomopwekking tot en met aflevering aan de consument, groot en klein. Er was toen, in 1926, nog veel te doen. Van de 150.000 bewoonde panden in Gelderland waren er pas 40.000 bereikt, circa 27% dus.

'Kookt electrisch', affiche gemaakt door Paris Draeger voor de Provinciale Geldersche Electriciteits-Maatschappij (PGEM) te Nijmegen, 1935-1940

Bron: Particuliere collectie

Nu was gas altijd een kwestie geweest van grotere en kleinere steden, preciezer nog van de oudere centra van die steden, gelegen binnen muren en wallen. In de Achterhoek waren wel voorbeelden van gaslevering aan omliggende gemeenten. Zo leverde bijvoorbeeld de stad Zutphen aan Warnsveld en Eefde; de stad Doetinchem aan Ulft, Etten en Gendringen, maar dat waren uitzonderingen. Elektrificatie werd daardoor in eerste instantie iets voor het platteland van Gelderland. Zo in Beusichem, daar ging men al in 1921 feestelijk 'van de duisternis naar het licht'.

Hoewel in Culemborg de eerste levering van elektriciteit plaats vond op 22 augustus 1920 en het Culemborgse elektriciteitsbedrijfje in 1922 voor f142.074, 26 door de PGEM werd overgenomen kwam de stad toch pas rond 1930 echt voor de keuze te staan of men langzamerhand zou overstappen van gas naar elektriciteit. Het elektriciteitsbedrijf van de gemeente Dordrecht was in 1927 al met een voorstel tot levering gekomen. Na een adres van B en W van Culemborg van 1928 en acties in de Achterhoek in 1930, beide om verlaging van de elektriciteitsprijzen van de PGEM te verkrijgen, deed de gemeente Dordrecht weer een voorstel. Dat voorstel sprong af op het tegenbod van de gemeente Culemborg die voor een veel lager bedrag inschreef. Het werd langzamerhand duidelijk dat de strijd tussen levering van gas óf

levering van elektriciteit in de jaren dertig ook in Culemborg zou ontbranden. Dat gebeurde dan ook.

Er ontstond een heuse advertentiecampaignedie onder andere gevoerd werd in de Culemborgse Courant. Daarbij staken de gekleurde PGEM-advertenties, met ijverige huisvrouwen achter een elektrisch fornuis, scherp af tegen de tweeregelige rijmelarijen van de gasfabriek, zoals: 'blijkt ten leste gas toch 't beste'; 'goedkoop en goed als Gas 't doet' en 'een ieder die verstandig is, neemt gas omdat 't zoo handig is'. Maar uit een overzicht van 1943 van straatverlichting met gas of elektriciteit bleek dat de Culemborgse gasfabriek de wedstrijd met de PGEM al goeddeels verloren had.

DE GAS-FAMILIE

De gas-familie in Culemborg, als onderdeel van de hele firma De Liefde, vertoonde trekken van een soort gilde. Het leidinggevende personeel, zoals de (oven)baas en de boekhouder, maar ook het uitvoerende personeel, zoals fitters en stokers, bleven vrijwel allen zeer lang in dienst van de firma. Dat gold bijvoorbeeld voor: J. B. en C. J. Bronk, J. de Groot, 'meneer de Groot' (MCR), W. A. Gutte, C. Renes en P. Verhoeve, vertrouwelingen, 'haast familie' (MCR), B. Vermeulen en E. C. de Vroedt. Verder gold dat ook voor: J. Borgstein, N. A. van den Bosch, C. 't Hart, G. van der Heiden, J. Kroon, J. W. van Oort, M. J. van Os en G. van 't Verlaat. Baas De Groot woonde bovendien op het fabrieksterrein, naast de directeur. Verder waren ze vrijwel allen, net als vader en zoon De Liefde, van rechtzinnig-hervormden huize en, zeer waarschijnlijk, leden/stemmers van de Christelijk Historische Unie (CHU). Daarbij zorgden vader en zoon De Liefde voor redelijke sociale voorzieningen tot en met aanwezigheid bij familiejubilea en persoonlijke hulp bij ziekte. Een bedrijfspensioenfonds en later, in 1930, een badhuis voltooiden die voorzieningen. Dat badhuis, tot stand gekomen via een contract tussen de firma De Liefde en de gemeente Culemborg, was niet alleen zegenrijk voor arbeiders van de gasfabriek, maar ook voor andere inwoners van Culemborg. 'Mensen van de vakverenigingen, scholen en wijkverpleging staken dan ook de loftrompet van dit initiatief', zo meldt de Culemborgse Courant van 5 april 1930.

Een bijzonder facet vormde, ook dit keer weer, de personeelspolitiek. Vader en zoon De Liefde verplaatsten sinds 1879 personeelsleden van hun vier vestigingen (Culemborg, Oud-Beijerland, Giessendam en Bodegraven) en ook van die van Zeist (waar Mooij de scepter zwaaide) en die van Hoorn

Foto genomen op het terrein van de Culemborgse gasfabriek, bij gelegenheid van de viering van het gouden jubileum van Hendrik de Liefde in het 'gas-vak', 1 september 1934

Zittend van links naar rechts: Cornelia Carolina Reinarda Gerritsen-Haspels, de weduwe Henriette Alberta Gerritsen-de Liefde, Marie Cornelie Roodenburg - gezeten op de leuning van een clubfauteuil aangeboden door het personeel van de gasfabrieken te Culemborg en Bodegraven, Hendrik de Liefde gezeten in de clubfauteuil, Jacoba Mooij-de Liefde, Antje Ninaber van Eyben-van Vooren, Willemina Johanna ('Wiljoh') den Houter-Mooij

Staande eerste rij van links naar rechts: Cornelis Johannes den Houter, Piet Verhoeve, *zesde van links:* Hubertus Gerritsen, *zevende van links:* Kees Bronk, *tiende van links:* B. Vermeulen, *elfde van links:* Eliza Cornelis de Vroedt(?), *dertiende van links (met baard):* Zwerius Jacobus Ninaber van Eyben, *zestiende van links:* Jurjen de Groot, *eenentwintigste van links:* Cornelis Renes

Bovenste rij: uiterst rechts Sijp en Ruurd de Groot

Links voor: een keurig bloemwerk, een gashouder voorstellende, namens de vereniging van gasfabrikanten in Nederland

Rechts voor: een buitengewoon kunstig bloemwerk, de watertoren voorstellende, namens de gemeente-waterleiding

Verder: personeel van de particuliere gasfabriek en het gemeentelijk waterleidingsbedrijf te Culemborg alsmede van de gasfabriek te Bodegraven

Bron: Regionaal Archief Rivierenland, Tiel

(waar Willem de Liefde zelf directeur was) naar geloven. De Groot en De Vroedt bijvoorbeeld begonnen hun loopbaan bij de gasfabriek in Oud-Beijerland. Ander voorbeeld: W. van Hoeve, directeur te Culemborg werd per 1 april 1886 overgeplaatst om directeur te worden in Giessendam. J.E. van Hoeve, boekhouder van de gasfabriek in Hoorn, werd per 1 april 1886 directeur in Culemborg.

Kortom de term ‘gas-familie’ beschrijft een realiteit: een kleine gemeenschap van gelijkgezinden, een familie verbonden ook door onderlinge huwelijken, met een aartsvader aan het hoofd, die stond voor zijn gezin. Dat ging heel ver: vennoten kwamen alleen uit de eigen naaste familie, personeel bleef levenslang in dienst en zeker het leidinggevend personeel was van rechtzinnig-hervormden huize. De jubileumfoto van 1 september 1934 kan het niet duidelijker weergeven: Hendrik de Liefde als aartsvader gezeten tussen zijn familie en zijn personeel.

GEMEENTELIJK WATERLEIDINGSBEDRIJF

Leden en de secretaris van de gezondheidscommissie, rayon Culemborg, te weten J. Hocke Hoogenboom (‘dokter Hocke’), dr. J.W. de Waal, apotheker, en P. Versteegh, arts (secretaris) wezen in hun verslag over 1908 op de slechte kwaliteit van het Culemborgse grachtwater. Tyfus, roodvonk en difterie waren er het gevolg van. De raad besloot vrijwel onmiddellijk tot aanleg van een waterleiding. Halverwege 1909 werd al een commissie van onderzoek tot aanleg van de gemeentelijke hogedrukwaterleiding in het leven geroepen. Daarin hadden onder anderen De Waal als de man met wetenschappelijke kennis en De Liefde als de man met zakenkennis zitting. En dat ondanks het feit, zo vertelde De Liefde in 1936, dat hij de burgemeester had voorgehouden ‘van een waterleiding alleen dit te weten, dat gas door een pijp gaat en dat water ook door een buis moet worden gebracht, meer niet’. (CC, 7 maart 1936). Ondanks dat gebrek aan technische kennis in Culemborg verliepen aanbesteding, bouw van de watertoren door Visser (Papendrecht) en Smit (Oud-Beijerland), benoeming van een directeur en officiële opening op 11 maart 1911 op rolletjes. Hendrik de Liefde, directeur van de *particuliere* gasfabriek, werd nu ook de eerste directeur van het *gemeentelijk* waterleidingsbedrijf tegen een salaris van 1000 gulden per jaar en 5% tantième en bleef dat tot 7 juli 1923, de dag dat hij benoemd werd tot lid van het college van Gedeputeerde Staten van Gelderland. Daarna nam Cornelis Johannes den Houter

de leiding van het Culemborgse waterleidingsbedrijf over.

Naast De Liefde en Den Houter werd de dagelijkse gang van zaken bij het waterleidingsbedrijf gedragen door mensen als N. de Braaf, W. van der Valk en A. Gutte. Willem van der Valk ging zich ook nog met de gemeentepolitiek bemoeien, ditmaal echter niet als lid van de CHU maar als lid, en zelfs voorzitter, van de SDAP.

WILLEMINA JOHANNA (WILJOH) DEN HOUTER-MOOIJ
EN CORNELIS JOHANNES DEN HOUTER

Wiljoh had ook een functie in de gasfabriek. ‘Zij zat, op vaste dagen, met de typemachine in de serre te werken. Zij deed de hoofdboekhouding en schreef in “grote boeken”. Af en toe liep ze naar het aangrenzende kantoor in het fabrieksgebouw. Ik wist niet wat ze zat te doen maar mocht haar vooral niet storen.’ (MCR) Ook hield zij de boeken bij van de Federatie van Meisjesverenigingen (Y.W.C.A) te Utrecht. Maar bovenal was zij in de jaren na de Tweede Wereldoorlog de spil van de familie.

Cornelis Johannes den Houter, een schilderachtige figuur, ontwikkelde na zijn huwelijk meteen grote activiteit. Deze maal niet zo duidelijk op kerkelijk en christelijk-maatschappelijk erf als wel op het brede terrein van algemene verenigingen en incidentele acties. Hij trad verder op als ceremoniemeester bij gemeentelijke ‘feesten en partijen’ en als woordvoerder van de gemeentelijke hoofden van dienst. Op lokaal politiek terrein kon hij zich echter als directeur van een gemeentelijk bedrijf niet bewegen. Een bestuursfunctie van een politieke groepering als de CHU kon er nog mee door, een vertegenwoordigende functie was wettelijk uitgesloten. Eufemistisch gezegd was Den Houter, zoals we hieronder zullen zien, een heel andere directeur dan Hendrik de Liefde.

Den Houter bewoog zich op terreinen als: Het Groene Kruis, Culemborg en Oranje, Nederlands Olympisch Comité, Badhuis, Subcommissie BB van Maatschappelijk Hulpbetoon (aanvullende steun), Utrechtse Provinciale Athletiek Bond, Centraal-Bureau voor afgifte van Bewijsstukken van Rijvaardigheid, Reclasserings-dag, Buurtvereniging ‘Zuid-West’ (erevoorzitter), Comité van aanbeveling tot steun aan Duitse vluchtelingen (1938) en Gaarkeuken tijdens de Tweede Wereldoorlog in de Fransche School. Hij overleed op 28 juli 1952 te Zeist.

Het Brede Maatschappelijke Midden *Maatschappelijke activiteiten*

JUIST OMSTREEKS de tijd dat Hendrik de Liefde in Culemborg aankwam tekende zich in het protestants-christelijke volksdeel in Nederland een diepe scheiding af. Hervormden en gereformeerden konden niet meer door één deur. Abraham Kuiper had namelijk na oprichting van een eigen krant, een eigen partij en een eigen universiteit, in 1886-1887 ook de bijl gezet in de ene, nog ongedeelde, hervormde kerk. Deze zogenaamde ‘Doleantie’ trok in Culemborg diepe sporen van verdeeldheid. In 1888 bijvoorbeeld bedankten velen voor het lidmaatschap van christelijk-nationaal schoolonderwijs (CNS), ‘omdat zij in de Vereniging niet meer hunne denkbelden voor het christelijk onderwijs verwezenlijkt zagen’. De hervormden kwamen niet zo snel en uitgebreid tot organisatie. Hun vormkracht was veel minder dan die van de volgelingen van Kuiper. Bij hervormden bleef het aanvankelijk bij wat zondagschoolwerk, een kerkkoor en een lagere school uitgaande van de Vereniging voor Christelijk Volksonderwijs (CVO).

Daar kwam in het Culemborgse geval ook nog bij dat liberalen van conservatieve snit, de zogenaamde Vrij-liberalen, in gemeenteraad, weeshuis, polder en burgerlijk armbestuur het parool uitgaven en als vrijzinnigen in de hervormde kerk de overhand hadden. Dat betekende dat Hendrik de Liefde werd buitengesloten en zich noodgedwongen moest bewegen tussen Kerk en Staat, in het zogenaamde brede maatschappelijke midden, in particuliere verenigingen en stichtingen. De langzaam aan tot stand komende CHU, die in tegenstelling tot de ARP, het gedachtengoed van de hervormde theoloog Hoedemaker volgde, trad in het veld voor ‘heel de kerk en heel het volk’. Het ging in deze tegenstelling tussen ARP en CHU om de vraag ‘of wij een consequente doorvoering van het christelijk isolement en geestelijke blokvor-

ming op de verschillende terreinen des levens moeten voorstaan of dat wij de volksgemeenschap primair in het oog dienen te houden en daarom de christenen te zien als een zoutend zout in deze gemeenschap’.

Met laatstgenoemde keuze ging Hendrik de Liefde mee. Hij werd dus noodgedwongen, maar ook uit beginsel, zowel actief in algemene als rechtzinnig-hervormde verenigingen. Voorbeelden van die algemene verenigingen zijn: de commissie pestbestrijding op Java, 1914; de arbeidsbeurs, 1914 en volgende jaren; de lokale afdeling van de nationale vereniging tot steun aan miliciens door verstrekking van werk, werkmanskleding en gereedschap, 1917-1918; de transportkolonne van het Rode Kruis, 1919 en de buurtvereniging Zuid-West, 1936. Voorbeelden van verenigingen uit protestant-christelijke hoek: de vereniging tot bevordering van het Protestantisme in België, 1880 en volgende jaren; Zon en Schild te Amersfoort, 1890 en volgende jaren, Stichting Oranje Nassau's Oord en Emmafonds, circa 1904.

Zijn werkelijke belangstelling ging echter uit naar muziek, ‘Culemborg en Oranje’, de ambachtstekenschool, zondagschool Andreas, school in het Veld en stadsevangelisatie.

MUZIEK

Muziek speelde in huize De Liefde een grote rol. Leendert Sillevius maakte daar rond 1970 een opmerking over met de woorden: ‘Hendrik kroop achter het orgel (Sillevius bedoelde harmonium) zodra hij er een zag’. Nauwelijks in Culemborg werd Hendrik dan ook lid van de net in 1890 opgerichte vereniging Sappho, een vereniging die zich ‘de beoefening der zangkunst’ ten doel stelde. Een jaar daarna werd hij al tot penningmeester benoemd, een functie die hij tot ver na 1910 vervulde. In dit gezelschap maakte hij kennis met onder anderen burgemeester Van Hoogenhuyze en dierenarts P. de Jong.

CULEMBORG EN ORANJE

De populariteit van het Huis van Oranje had in de tweede helft van de 19^e eeuw deuken opgelopen. Met name het gedrag van koning Willem III sprak, eufemistisch gesproken, niet tot ieders verbeelding. Pas in onze dagen durfden men daar openlijk over te spreken. De titel ‘koning Gorilla’ zegt in dat verband genoeg. Koningin Emma trok nu, na de dood van haar man, met de jonge Wilhelmina het land in. Dat schiep hernieuwde goodwill en enthousi-

asme. Koninklijke jubilea, het huwelijk van Wilhelmina en Hendrik en haar troonsbestijging werden met nieuw elan en groots gevierd. Zo ook in Culemborg.

De Liefde was bij die gelegenheden altijd in touw, òf als gas-illuminator van stadhuis, markt of avondlijke lichtstoet òf als lid van de regelingscommissie muziek òf als lid van het Oranjevendel òf als inzamelaar van geld ten behoeve van een nationaal geschenk in wijk IV (alle straten ten westen van de Zandstraat) òf als manusje van alles met zijn vrachtauto – een voertuig waarvan hij toen als een van de weinigen in Culemborg, de trotse bezitter was.

Die reeks koninklijke feesten en jubilea van rond 1900 vormde de aanzet tot een permanente commissie. De Liefde was er meteen bij; in februari 1905 was hij al lid van het voorlopig bestuur. Op 25 juni 1905 ontving de vereniging de naam Culemborg en Oranje, ‘Vereeniging tot viering van nationale en stedelijke feestdagen’. In het zevenkoppige bestuur vervulde De Liefde ook dit keer weer de functie van penningmeester.

AMBACHTSTEKENSCHOOL

Op 9 maart 1904 benoemde de gemeenteraad De Liefde, een van de weinige technisch onderlegde mensen in de gemeente, tot lid van de commissie van toezicht op de gemeentelijke ambachtstekenschool en vrijwel onmiddellijk daarna tot penningmeester. De burgemeester was er qualitate qua voorzitter van. In die functie bleef De Liefde, telkens met algemene stemmen voor twee jaar herbenoemd, werkzaam tot na zijn benoeming tot lid van Gedeputeerde Staten in Gelderland. Pas op 31 oktober 1925 trad hij af en volgde H.H. van Deutekom hem op.

Ambachtstekenscholen waren geen volledig geoutilleerde ambachtsscholen. Op tekenscholen ging het alleen om hand-, lijn-, vak- en bouwkundig tekenen. De onderwijzers W. van Egmond, T. den Breeje en J. Terlingen werden dan ook karig gesalarieerd al kregen ze wel een kilometerboekje 3^e klasse voor de trein. Er werd, zeker door De Liefde, voortdurend aan kwaliteitsverhoging gewerkt. Hij zag er bijvoorbeeld op toe dat leerlingen alleen werden toegelaten als ze lezen, schrijven en rekenen voldoende beheersten. Verder organiseerde hij jaarlijks een tentoonstelling van de tekenresultaten. In deze commissie kwam hij dus voortdurend in contact met de burgemeester – en dat had zo zijn voordelen.

ZONDAGSCHOOL ANDREAS

De Liefde was vanaf het begin, in juli 1896, als een van de oprichters betrokken bij Andreas. Die zondagsschool kwam aanvankelijk bijeen in de Lutherse kerk en vanaf januari 1908, met goedvinden van het gemeentebestuur, in de openbare lagere school II. Zijn dochter Johanna was ‘juf’ op die zondagsschool. Vanaf ongeveer 1904 werd het hen toegestaan kerstfeest te vieren in de Nederlandse Hervormde kerk. Uit deze jaren, 1896, 1904, 1908 blijkt dat het tijd en moeite heeft gekost om deze rechtzinnig-hervormde zondagsschool geaccepteerd te krijgen.

De Liefde was overigens lid van de Nederlandse Zondagschoolvereniging en vanaf 1906 zelfs bestuurslid.

SCHOOL IN HET VELD

Op 15 oktober 1903 werd aan de Bradaal de school in het Veld officieel geopend. Initiatiefnemer was dominee dr W.J. Aalders uit Beesd, terwijl de freule Van Verschuer van Marienwaerdt het initiatief ‘met milde gaven’ steunde. Die school werd gesticht door, deftig gezegd, ‘de Vereeniging tot stichting en instandhouding van eene christelijke school voor lager onderwijs in het Veld van Beesd en Culemborg’, uitgaande van ‘de Vereeniging voor Christelijk Volksonderwijs (cvo)’. Die landelijke cvo, gesticht in Rotterdam in 1890, was de hervormde tegenhanger van de CNS-scholen die in gereformeerd vaarwater waren geraakt.

Bij stichting had de school al 40 leerlingen: uit Beesd, van de CNS-school uit Culemborg, van de openbare school te Schoonrewoerd en uit de groep nog niet schoolgaande kinderen. Hun aantal groeide snel, zodat in 1905 al een tweede onderwijzer nodig was en in 1913 een woning voor het hoofd der school kon worden gebouwd. De taak die die kleine school zich stelde ging niet alleen uit naar lager onderwijs, maar ook naar ‘de behartiging van de zedelijke en godsdienstige belangen van de bewoners van die streek door middel van godsdienstonderwijs en godsdienstige bijeenkomsten’. Daarnaast werd in 1920 een zangkoor ‘Inter Nos’ opgericht en werd zondagsschool gehouden. Een soort verheffingsideaal dus voor de bewoners van het Veld, in de wandeling ‘Veldenaars’ geheten. Van dat alles werd De Liefde in 1921 voorzitter. Hij kwam daardoor in rechtstreeks contact met de familie Van Verschuer, een contact dat zijn vruchten zou afwerpen.

Van het onderwijzend personeel tenslotte moet één voorbeeld worden genoemd: de heer G. Boogaard, die ‘22 jaar van huis naar school den eenzamen lange weg wandelde, weer of geen weer, weg of geen weg’. (CC 24 april 1926).

STADSEVANGELISATIE

In mei 1919 begon het comité stadsevangelisatie, later geheten ‘Vereeniging voor Culemborgse stadszending’, met huiszending en bijbelcolportage. Het Comité bestond uit de drie rechtzinnige predikanten: de Lutherse dominee P. van Genderen Stort, de gereformeerde dominee J. Kwak en de rechtzinnig-hervormde dominee L. Plette. De Liefde was ook ditmaal weer penningmeester van comité en vereniging. Het idee voor deze evangelisatie ging uit van dominee E.B. Couvée, predikant bij de Utrechtse stadszending waar P. den Boer, zwager van De Liefde, intens bij betrokken was.

Op een zondagavond in mei 1919 liet het uitnodigend Culemborgs comité dominee Couvée om acht uur voor het eerst optreden in een tent aan de Noorderdreef. Nadien, in 1920 en volgende jaren, werden ’s winters wekelijks bijeenkomsten belegd in de Lutherse kerk, waarin allerhande predikanten en evangelisten van de Utrechtse stadszending voorgingen.

HET SCHISMA

De rechtzinnig-hervormde Hendrik de Liefde maakte het begin van het schisma in de Nederlandse Hervormde kerk in Culemborg nog mee. Vrijzinnig hervormden domineerden namelijk de kerkelijke colleges tot ver na de Tweede Wereldoorlog en de rechtzinnige predikant werd slechts geduld. In 1921 werd er zelfs geen meer beroepen. Pas in december 1935 werd door beroeping van dr. A. van Selms die nalatigheid weer rechtgezet. In de periode 1921-1935 gingen rechtzinnigen dan ook ter kerke in de Lutherse kerk, kwamen hun voorgangers vaak van de stadszending te Utrecht, richtten zij in 1926 een eigen vereniging van rechtzinnig-hervormden op met een eigen zondagschool, een eigen koor (Excelsior), een eigen meisjesvereniging (Dorcias), een eigen kerst(feest)viering en een eigen gezelligheidsclub. Bij die club werd als hoofdprijs van het sjoelen eens een 3-pitsgascomfoor uitgelooft.

In die moeizame periode speelde de huwelijksceremonie van Johanna Jacoba de Liefde en Hendrik Roodenburg ook nog een rol. Op 14 mei 1925

bevestigde de rechtzinnig-hervormde predikant H. Israel uit Asch het huwelijk in de Barbarakerk te Culemborg. Die kerkdienst gaf de vrijzinnig-hervormde predikant H.H. Dorgelo een giftig commentaar in de pen. Een aanwezige fotograaf zou zich namelijk te buiten zijn gegaan door, met medeweten van bruidspaar en predikant, foto's te nemen die bij een kerkdienst niet passen. Dorgelo sprak van 'vertoon dat in een kerk niet thuis hoort', zelfs van 'kerk-ontwijding'.

Joh de Liefde

Mejuffrouw Johanna Jacoba de Liefde, enig kind van Hendrik de Liefde, trad in allerlei opzicht in het voetspoor van haar vader. Niet in dat van haar moeder, een lieve, zachtaardige vrouw, zeer gewaardeerd in familiekring. Zij mengde zich niet onder de maatschappelijk actieve Culemborgse 'mevrouwen', ondanks haar opleiding tot docente Engels in Engeland.

Bij Joh stonden evenals bij haar vader, algemene en christelijke activiteiten naast elkaar op het programma. Zij ging naar de CNS-school in Culemborg, later Scheffelschool genoemd, daarna naar de deftige Agatha Snellenschool aan de Zuilenstraat in Utrecht. Daar leerde ze de manieren van 'een dame van stand' en maakte ze vrienden. Tenslotte bezocht ze de huishoudschool van de Hernhutters in Zeist waar ze dienstmeiden leerde aansturen. Tijdens die jaren in Utrecht en Zeist kreeg ze ook nog tekenles van Gerard Willem Pieter (Gerrit) van Dokkum, gevestigd aan de Kromme Nieuwe Gracht tegenover Paushuize. Zangles kreeg ze van Ellie Geuer, gevestigd Achter Sint Pieter. Heel die opleidingsperiode tussen 1909 en 1917 was afgestemd op de vorming van een meisje uit de hogere standen zoals die gebruikelijk was in de 19^e eeuw.

GROENE KRUIS, ZANG EN ZONDAGSCHOOL

In 1917 overleed haar moeder, zodat ze het bestieren van het huishouden onmiddellijk moest overnemen. Daarnaast ontplooipte ze de dubbele activiteit waarvan boven sprake is. Joh de Liefde vervulde van 1921-1925 bijvoorbeeld het penningmeesterschap van de vereniging het Groene Kruis. Bij haar thuis kon men telkenjare de jaarrekening komen inzien. Verder was ze, zoals we al zagen, 'juf' in de rechtzinnig hervormde zondagschool Andreas en

zong ze in allerlei koren. Juist op dat punt kwam het ook weer tot een botsing. De gemengde zangvereniging Kerkzang en het rechtzinnig hervormde koor Excelsior vroegen in augustus 1923 aan de hervormde kerkvoogden te mogen optreden in de Grote Kerk. Dat werd hen geweigerd, waarop de uitvoering van beide koren in zaal Van Gelder plaats vond. Daarbij zong Jo de Liefde als sopraan, solo, het Ave Maria van Cherubini. ‘Ze beheerste haar Italiaans volkomen en gaf uiterst keurige zang’ (CC 1-9-1923). Na nog andere botsingen met de vrijzinnige predikant Dorgelo in juni 1924 en een soort afscheidsrecital van Joh de Liefde in juli 1925 met ‘Das Lied von der Glocke’ viel Kerkzang in de loop van 1926 uiteen en werd in 1928 definitief ontbonden. Excelsior en Inter Nos, beide van rechtzinnig-hervormden huize, bleven bestaan. De een in Culemborg, de ander in het Veld.

Danseres, getekend door Johanna Jacoba Roodenburg-de Liefde, bij gelegenheid van het eerste Kerstfeest met de familie Roodenburg in de villa 't Weusthag te Wassenaar, 1925

Bron: Museum Het Valkhof, Nijmegen, inventarisnummer 2014.71: Ons Boek, p.48.

DE KOMST VAN HENDRIK ELIAS ROODENBURG

Omstreeks 1922 zat Roodenburg op de Markt te Culemborg te tekenen. De Liefde en zijn dochter Joh kenden zijn werk van een tentoonstelling. Roodenburg logeerde bij Cor en Ad Schouten; Ad had namelijk met een jongere broer van Roodenburg, Johan, in dienst gelegen in Den Haag. Een uitnodiging van Ad om ook eens in Culemborg te komen tekenen lag dus voor de hand. Daar, op de Markt, ontmoette De Liefde hem en voegde er meteen aan toe: ‘Kom aan het eind van de middag eens een kopje thee drinken op de Triosingel.’ En zo is het gekomen.

Joh de Liefde verliet na haar huwelijk Culemborg om zich te vestigen in Wassenaar.

Politieke arbeid

GEMEENTERAAD VAN CULEMBORG IN 1908

DE LIBERALE ‘Grondwettige Kiesvereniging’, stelde vanaf 1899 ook leden van andere partijen kandidaat om de roomsen (pas vanaf omstreeks 1962 spreekt men van (rooms)katholieken) van meer zetels af te houden en zodoende de plaats van de liberale wethouder veilig te stellen. Alle niet-roomse krachten, van welke slag of snit ook, moesten worden gemobiliseerd. Dat lukte pas goed met de SDAP: Otto de Beus deed in 1907, na twee mislukte pogingen, zijn intrede in de gemeenteraad. Het mislukte, weliswaar op het nippertje, met de net opgerichte CHU in de persoon van Hendrik de Liefde. Hij legde het in 1908 af tegen A. H. van Hazendonk, zoon van een katholieke herenboer ‘van de overkant’², omdat hij op specifieke vragen van de SDAP, die bij herstemming ‘op de wip’ zat, antwoordde: ‘dat zijn vrij en onafhankelijk standpunt als CH-man verbodt ze met een eenvoudig ja of neen te beantwoorden zonder evenwel uit te spreken dat hij het er niet mee eens was’. Dat was vaag en onduidelijk genoeg om potentiële medestanders af te schrikken. Dat antwoord kostte hem dan ook, met een verschil van 30 stemmen, de zetel (453-423). De Liefde zou, mede omdat hij als directeur van het gemeentelijk waterleidingsbedrijf gemeentebtenaar was geworden, nooit meer de kans krijgen in de Culemborgse gemeenteraad plaats te nemen.

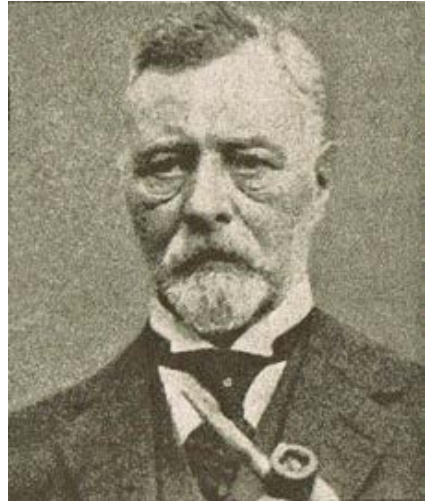
CHRISTELIJK HISTORISCHE UNIE

Door invoering van de evenredige vertegenwoordiging in 1917 moest ook de CHU tot meer organisatie overgaan wilde ze niet weggevaagd worden. De

---

² Schalkwijk, de overkant van de Lek

Liefde kwam zodoende in februari 1922 op de groslijst voor verkiezing van leden van Provinciale Staten in 1923. Hij werd door vier CH-Statenskringen in het Rivierengebied in januari 1923 als vierde op de definitieve lijst gezet na mr dr G. Kolff uit Geldermalsen, het zittende GS-lid mr J.J. Tilanus uit Tiel en H.C. de Jongh uit Ammerzoden. Tilanus overleed kort daarna. Teixeira de Mattos, wethouder te Apeldoorn, bedankte voor de eer hem op te volgen. Ook Kolff en de Jongh, elk met een dozijn functies, belangen en netwerken in het westelijk Rivierengebied, lieten het afweten. En zo kwam De Liefde aan de beurt. Die liet zich tenslotte uit plichtsbesef op 7 juli 1923 tot lid van het College van Gedeputeerde Staten kiezen. Nadien was hij actief in de CH-Kamerkring, CH-Statenskring en plaatselijke kiesvereniging te Culemborg. In die gremia kwam hij aanvankelijk ook familieleden tegen in de personen van A. L. Gerritsen en D.J. Haspels. In de kiesvereniging te Culemborg vond hij onder anderen Den Houter, zijn opvolger als directeur van de gasfabriek en B. Vermeulen, boekhouder van die fabriek, naast zich. Vanuit die kiesvereniging was hij in de jaren twintig en dertig politiek actief aan de Rijnzijde van de Neder-Betuwe en dan vooral in Maurik.

Antonie Lambertus Gerritsen (1863-1933), zwager van Hendrik de Liefde, corrector aan de drukkerij van de weesinrichting te Neerbosch, redacteur van o.a. Ten Brink's Jeugdbibliotheek, bestuurslid van de CH-kiesvereniging en lid van de gemeenteraad van Nijmegen voor de CHU van 1919-1933, circa 1930.

Bron: Particuliere collectie

VERHUIZING NAAR WASSENAAR

Hendrik ontwikkelde dus zowel daar, in Maurik, als in Culemborg nog wel activiteit maar een hoofdrol speelde hij er niet meer. Hij was in 1925 inmiddels naar Wassenaar verhuisd, waar hij zich in de periode 1925-1938 zeer thuis voelde in de kring van gelijkgezinden rond de, op 24 september 1925 in gebruik genomen, Kievietkerk aan het Wilhelminaplein. 'Hij zat vooraan in

de kerk alsof hij er altijd al gezeten had. Na de kerkdienst kwamen toplui uit het Nederlandse bedrijfsleven “op de koffie” en bezochten, nieuwsgierig, het atelier van een kunstenaar!, in casu Roodenburg. Onder hen was J. R. Slotemaker de Bruïne, de latere minister van Arbeid, Handel en Nijverheid en nog later van Sociale Zaken, die “om de hoek” woonde.’ (MCR) In Culemborg speelde Hendrik, zoals opgemerkt, geen hoofdrol meer.

‘Tussen Tilanus en Van Verschuier’

DE LIEFDE ALS LID VAN HET COLLEGE VAN GEDEPUTEERDE STATEN VAN GELDERLAND

Mr J.J. Tilanus uit Tiel was van juli 1919 tot februari 1923 lid van het college van Gedeputeerde Staten van Gelderland. Mr W. F. F. baron Van Verschuier uit Beesd vervulde dezelfde functie vanaf 22 februari 1938. Beiden waren lid van de Christelijk Historische Unie. In de ‘tussentijd’, van juli 1923 tot januari 1938 was Hendrik de Liefde uit Culemborg voor die partij lid van dat hoge Gelderse college.

Toen J.J. Tilanus, neef van de later landelijk bekende H.W. Tilanus, plotseling overleed wist men niet onmiddellijk wat te doen stond. Teixeira de Mattos, wethouder van Apeldoorn, werd ‘genoemd’ maar weigerde. Bij gebreke aan een voor de hand liggende opvolger werd Van Hoogstraaten (ARP) op 6 maart 1923 met 31 van de 51 stemmen tot lid van Gedeputeerde Staten gekozen. Pas op 7 juli 1923 was Hendrik de Liefde aan de beurt. In het College van Gedeputeerde Staten trof hij drie oudgedienden aan: A.D.P.V. van Löben Sels (ARP), H.C.M. van Nispen tot Pannerden (RKSP) en W.B. Kronenburg (RKSP). Daarnaast twee nieuwkomers zoals hijzelf, te weten: W.J. Sannes (Vrijheidsbond) en J.L.B. Keurschot (SDAP). Met laatstgenoemde, de eerste SDAP-gedeputeerde, kon hij veruit het best opschieten. Al fietsend doorkruisten zij die delen van Gelderland waar zich problemen voordeden.

Deze hele gang van zaken overviel De Liefde nogal, maar plichtsbefes trok hem over de streep. Pas in augustus 1925 was zijn opvolging in de gasfabriek te Culemborg geregeld en kon hij de dagelijkse leiding aan Cornelis (Kees) Johannes den Houter overdragen. Die was in 1923 in plaats van De Liefde, al directeur geworden van het gemeentelijk waterleidingsbedrijf.

DE LIEFDES PORTEFEUILLE

Verskillende aandachtsgebieden behoorden tot zijn portefeuille, zoals: ‘De Betuwsche Kanaalvereniging’, die onderzoek deed naar de vraag welk tracé van het Amsterdam-Rijnkanaal de meeste economische voordelen opleverde: het tracé via Vianen of dat via Wijk bij Duurstede, 1926; het streekplan Neder-Betuwe, 1932; de Commissie tot onderzoek naar de wenselijkheid en mogelijkheid van een Economisch-Technologisch Instituut, annex Industriebank, 1935; Commissie tot bevordering van hygiëne van ‘Moeder en Kind’ (dat wil zeggen: organisatie van consultatiebureaus voor zuigelingen en kleuters), 1936. Zijn voornaamste taken lagen echter op het terrein van concessieverlening voor exploitatie van autobuslijnen en werkverschaffingsprojecten.

CONCESSIEVERLENING VOOR AUTOBUSLIJNEN

Hierbij ging het om de vraag of en zo ja aan wie concessie zou worden verleend om een buslijn op een bepaald traject te onderhouden. De tram had zijn langste tijd gehad. De autobus deed zijn intrede. Die kwam namelijk per dag vier á vijfmaal vaker langs en reed twee á driemaal sneller dan de tram. Daarbij dreigde totale wildgroei. Begin 1925 waren er in Gelderland al 54 busondernemingen met 99 bussen en 90 diensten en in februari 1927 lagen er al 80 á 90 concessieaanvragen. De wet van 30 juli 1926 op de openbare vervoermiddelen riep daarom een vergunningenstelsel in het leven en bepaalde dat de colleges van Gedeputeerde Staten die vergunningen al dan niet zouden verlenen. De Liefde werd voorzitter van deze GS-commissie tot onderzoek van concessieaanvragen en vergunningverlening.

Op die manier verleende de commissie bijvoorbeeld in maart 1935 aan de firma P.J. van Alem vergunning tot exploitatie van een autobusdienst Rossum-Kerkdriel-Den Bosch; in juni 1936 aan de firma J.H. van Ballegooien uit Haaften een vergunning tot exploitatie van een autobusdienst Waardenburg-Beesd-Zijderveld-Hagestein-Vianen-Utrecht. Het verzoek van J.W. van Kleij tot exploitatie van een buslijn Culemborg-Buurmalsen-Tricht-Beesd werd in januari 1936 echter afgewezen.

Eind jaren dertig resteerden enkele grote busdiensten: onder andere de GTW in de Achterhoek, Gebroeders Robart te Apeldoorn, de Veluwsche Autobus Dienst (VAD) te Apeldoorn, Hendriks te Zevenaar, Van de Weerd te Ben-

nekom en de Eerste Tielsche Autobus Onderneming (ETAO) te Tiel. De Liefde had intussen dus zeer veel weggesaneerd.

WERKGELEGENHEIDSPROJECTEN

In oktober 1933 werd een provinciale commissie geïnstalleerd die tot taak kreeg leiding aan en voorlichting te geven over kleine werkgelegenheidsprojecten die gemeentebesturen voorstelden. Het ging daarbij, om ons tot Culemborg te beperken, om dijkverzwaring, uitdieping van poldersloten en verbetering van de Rietveldscheweg. Dit was de zogenaamde ‘Commissie De Liefde’. De Liefde, naamgever van die commissie, hield daartoe elke maandagmiddag van 2-4 uur zitting op het Provinciehuis om belanghebbenden op beide terreinen (concessieverlening en werkgelegenheidsprojecten) te horen.

‘Overigens werd hij geregeld op Het Loo (Apeldoorn) uitgenodigd om Koningin en Kroonprinses, Wilhelmina en Juliana dus, uitleg te geven over aard en voortgang van die projecten in Gelderland.’ (MCR)

WOON- EN VERBLIJFPLAATS VAN DE LIEFDE

De Liefde kocht in 1924 voor het jonge paar Roodenburg-De Liefde grond in het deftige Kievietkwartier in Wassenaar en liet er in 1924-1925 op zijn kosten een villa bouwen. In die magnifieke woning aan de Duinweg liet hij niet alleen een atelier op het noorden inbouwen, waar zijn schoonzoon de etser Roodenburg kon werken, maar ook een zitkamer en een slaapkamer voor zichzelf. Vandaar ging hij elke maandagmorgen per tram en spoor naar Arnhem en verliet die stad met bestemming Wassenaar weer elke dondermiddag of vrijdagmorgen. Doordeweeks hield hij ’s winters verblijf in hotel Sonsbeek, terwijl hij ’s zomers in hotel de Duno te vinden was. Geen wonder dat de vraag kon rijzen of De Liefde wel voldeed aan een van de voorwaarden om Statenlid te kunnen worden, namelijk inwoner van Gelderland zijn.

Zekere Van Hees uit Well (Bommelerwaard) liet in 1927 per rekest dan ook weten dat ‘de heer De Liefde gedurende de laatste jaren niet dan hoogst zelden Culemborg bezoekt, en van een regelmatig verblijf daar ter plaatse geen sprake is. Een privé-woning wordt te Culemborg niet gehouden. Aan het Handelsregister heeft hij bij de inschrijving van zijn zaak als adres opgegeven Culemborg Gasfabriek. De heer De Liefde houdt echter regelmatig verblijf te Wassenaar, waar de voor hem bestemde brieven worden bezorgd,

waar hij telefonisch is aangesloten en van waar hij zich ook begeeft naar Arnhem om de vergaderingen van het College van Gedeputeerde Staten bij te wonen'. Derhalve zou De Liefde geen lid van de Staten van Gelderland meer kunnen zijn omdat hij er niet woonde. De Liefde verdedigde zich met de mededeling dat hij technisch adviseur van de gasfabriek te Culemborg was, lidmaat van de Hervormde gemeente aldaar en bestuurslid van de afdeling Culemborg van het Rode Kruis. De kwestie gaf in de Staten aanleiding tot een scherpe woordenwisseling. De Liefde kwam er als winnaar uit te voorschijn.

SCHILDERIJEN VOOR DE STATENZAAL

Mocht er al twijfel rijzen aan de vaste woon- en verblijfplaats van De Liefde in Gelderland, zijn verknochtheid aan die provincie en in het algemeen zijn burgerzin waren er niet minder om. Dat bleek in 1936.

In dat jaar schonk hij namelijk vijf schilderijen, vervaardigd door zijn schoonzoon Roodenburg, ter plaatsing in de opengebleven panelen boven de ingang van de Statenzaal. Die panelen waren om bezuinigingsredenen oningevuld gebleven. Op 7 januari 1936 werden die schilderijen door zijn dochter onthuld. Ze stelden voor: het wapen van Gelderland, de Markt te Arnhem, de Markt te Nijmegen, de heide bij Nieuw-Reemst en Lexkensveer bij Wageningen. 'Deze oude stadskernen zullen, nu men heeft leeren inzien dat dit monumenten zijn, wel voor altijd behouden blijven, terwijl het landschap zoals het hier afgebeeld is, behoort tot een natuur waar in de toekomst de schendende hand moet afblijven.' Het ging om steden en natuurgebieden die na de Tweede Wereldoorlog in het streekplan Midden-Gelderland zouden liggen. Een beperkt zicht dus op de provincie, maar wel begrijpelijk: De Liefde vertoefde als gedeputeerde in of in de onmiddellijke omgeving van Arnhem en had naaste familie in Nijmegen in de personen van zijn zuster Jet de Liefde en haar man Anton Gerritsen.

GEMEENTERAAD VAN CULEMBORG; CHU EN ARP IN 1935

In de jaren dertig speelde De Liefde nog een rol in de gemeentepolitiek. In de gemeenteraad bezetten CHU en ARP elk één zetel. Voor de CHU ging het in 1931 om mr. H. B. van Rhijn, in 1933 om Jurjen de Groot, ovenbaas op de gasfabriek en werkzaam bij de firma de Liefde sinds 1898. In 1935 kwam het op instigatie van De Liefde, voorzitter van de Christelijk-Historische-kiesver-

eniging te Culemborg, tot een gezamenlijke lijst. J. de Groot werd lijsttrekker en fractievoorzitter maar haalde, teleurstellend genoeg, niet meer dan de twee zetels die de partijen voordien gezamenlijk ook al bezet hadden.

LAATSTE MAAND; OVERLIJDEN VAN HENDRIK DE LIEFDE

Hendrik, diabetespatiënt, was in december 1937 ernstig ziek geworden in Wassenaar. Hij werd in de villa 't Weusthag verpleegd en overleed er op 28 januari 1938. Hij gaf tot het einde toe blijk van zijn Oranjegezindheid; op zijn sterfbed vroeg hij nog geregeld: 'is de baby al geboren?' Hij bedoelde prinses Beatrix Wilhelmina Armgard die op 31 januari 1938 ter wereld kwam.

In de Culemborgse Courant van 5 februari 1938 treft men dan ook op pagina één een jubeltoon aan, terwijl pagina twee in rouw is gedompeld.

Dominee J.A.de Vor leidde op 1 februari 1938 de begrafenisdienst in de Barbarakerk en op de hervormde begraafplaats. Naast familie en vrienden bewezen vertegenwoordigers van provincie, kerkelijke en burgerlijke gemeente, bedrijfsleven, gasfabrieken uit Culemborg en Bodegraven, waterleidingsbedrijf uit Culemborg, vereniging van gasfabrikanten in Nederland, vereniging van waterleidings-belangen, vereniging van rechtzinnig-hervormden, zondagschool Andreas en Silo-zending uit Brussel hem de laatste eer.

Hendrik was erevoorzitter van de vereniging van gasfabrikanten in Nederland en erelid van de Nederlandsch-Indische Gasmaatschappij (later OGEM) te Rotterdam. Hij werd in 1925 benoemd tot ridder in de Orde van Oranje-Nassau en in 1932 tot ridder in de Orde van de Nederlandse Leeuw.

ROND DE TWEEDE WERELDOORLOG

Rond die oorlog ging alles anders lopen. De Liefde was overleden in januari 1938, zijn opvolger in Culemborg, Den Houter, in 1952. Daar kwam nog bij dat externe omstandigheden zich sterk wijzigden: de eerste milieumaatregelen deden zich gelden, de nadelen van een familiebedrijf kwamen aan het licht en de concurrentie van de elektriciteit nam verder toe. L. Metz, directeur van de gasfabriek te Sappemeer, werd in dezelfde functie benoemd in Culemborg en Wilhelmina Johanna ('Wiljoh') Mooij-den Houter, die de administratie van de firma had verzorgd, verhuisde naar Noordwijk.

‘Verbonden’ familie

HENDRIK WAS niet alleen door familieband met zijn drie zusters verbonden. Vennoten koos hij ook alleen maar uit onmiddellijke familiekring: Theodorus Mooij, de man van zijn zuster Jacoba en Anton Gerritsen, de man van zijn zuster Henriette Alberta. Verder waren die familieleden van rechtzinnig-hervormden huize en waren ze lid van de CHU. Zo was Theodorus medeoprichter van een afdeling van die partij in Zeist, terwijl Anton in de gemeenteraad van Nijmegen zat voor die partij. Tenslotte was Theodorus Mooij ook nog directeur van het gemeentelijk gas- en elektriciteitsbedrijf te Zeist.

De band met familieleden van zijn vrouw was van andere en beperkter aard. Haar vader, de Nederlander Otto Johan Geerling, was Rijksbouwmeester van België en ouderling van de evangelisch hervormde gemeente te Brussel. In die functie ontving hij in 1878 Vincent van Gogh bij hem thuis. Haar broer, Felix Charles, stond als hervormd predikant te Brussel, Domburg, Medemblik en Joure, maar het langst in Zeist. Haar zwager Pierre Joseph Chrispeels, gehuwd met haar zuster Jeanne, was onder andere predikant in Laken (B.), Duinkerken (Fr.) en vanaf circa 1897 in de Vlaamse Geuzenhoek te Maria Horebeke. Haar zuster Agnes Henriette tenslotte was gehuwd met Pieter den Boer, die een drukkerij runde in de Jeruzalemsteeg te Utrecht, maar zich vooral bemoeide met de Stadszending aldaar.

Parallele levens: Hendrik de Liefde en Zwerius Jacobus Ninaber van Eyben

Uitzonderlijk was het leven van Hendrik de Liefde niet. Zijn vriend Zwerius Ninaber van Eyben was ook directeur van een gasfabriek (1891-1936) en directeur van een waterleidingsbedrijf (1906-1936) en wel te Bodegraven. Ninaber

was bovendien ook bestuurslid van een CHU-district, en wel te Woerden/Bodegraven/Schoonhoven zoals De Liefde dat was in de Betuwe. De families hielden in de zomer ook nog samen vakantie in Zwitserland.

Ninaber bewoog zich evenals De Liefde op kerkelijk, maatschappelijk en politiek terrein, maar de uitkomst van hun activiteiten liep uiteen.

Terwijl Ninaber al in 1902 tot diaken in de Nederlandse Hervormde Kerk werd gekozen in zijn woonplaats Zwammerdam en het in de periode 1919-1935 zelfs tot ouderling had gebracht, kreeg Hendrik de Liefde in Culemborg in dat opzicht geen poot aan de grond.

Terwijl Ninaber al in 1909 met een eigen CH-lijst in Zwammerdam aan de gemeenteraadsverkiezing deelnam, overigens zonder resultaat, is De Liefde op gemeentelijk vlak nooit zover gekomen.

Terwijl De Liefde zich bij voorkeur bewoog op het terrein van muziek, ambachtstekenschool en ‘Culemborg en Oranje’ en ook op dat van zondagschool, hervormde school in het Veld, en stadsevangelisatie, was Ninaber sinds 1894 actief in de Werkliedenvereniging ‘Eendracht maakt macht (een onderling verzekeringsfonds), de gemeentelijke commissie tot wering van schoolverzuim en anderzijds in de Christelijke Jongelings Vereniging, de christelijke sportvereniging, de – hervormde – school met den Bijbel(1922) en de Boaz bank(1922-1926).

Vergelijking van de levens van Willem de Liefde en Hendrik de Liefde

Bij beiden gingen zaken vóór alles. Willem was *gaspionier*. In de periode 1879-1896 verwierf hij twee concessies tot exploitatie van gasfabrieken en kocht twee gasfabrieken. Het eigen imperium van Willem begon in Culemborg op 1 februari 1879. Zijn vrouw, mevrouw J.J. de Liefde-Overbeek, stuurde mee. In familiekring werd schertsend opgemerkt: ‘Johanna kocht en verkocht gasfabrieken, zittend op de wasmand in de keuken’.

Hendrik gaf er, na overlijden van zijn vader in 1911, een andere draai aan. Hij verkocht de gasfabrieken te Sliedrecht en Oud-Beijerland vrijwel onmiddellijk en werd meer gasfinancier, iemand die financieel ging participeren in gasbedrijven elders. Hij wendde daarom de steven en ging buitengaats: werd aandeelhouder van de Noorsche Gasmaatschappij. Later was hij ook betrokken bij de Nederlands-Indische Gasmaatschappij wat blijkt uit de toekenning van het erelidmaatschap van die maatschappij in 1934.

PARENTEEL VAN WILLEM DE LIEFDE

– I –

Willem de Liefde, geb. Amsterdam 21 april 1833, † Zeist 28 jan. 1911, zn. van Jacob en Johanna Overbeek, tr. Hengelo 1 maart 1862 Johanna Jacoba Overbeek, geb. Hengelo 19 jan. 1838, † Zeist 19 dec. 1924, dr. van Hendrik en Johanna Catharina Dijk.

Uit dit huwelijk:

1. Hendrik, volgt IIa.
2. Jacoba, volgt IIb.
3. Henriëtte Alberta, volgt IIc.
4. Jan de Liefde, geb. 1 febr. 1874, † Goes 7 febr. 1874.
5. Johanna Louise Frédérique de Liefde, geb. Goes 8 nov. 1875, † Zeist 10 jan. 1960.

Notitie bij Willem: Directeur der gasfabriek

Notitie bij Johanna Louise Frédérique: Bij vonnis Arrondissementsrechtbank te Alkmaar op 22 oktober 1885 is toestemming verleend om de namen Louise Frédérique toe te voegen

– IIa. –

Hendrik de Liefde, geb. Goes 30 okt. 1864, † Wassenaar 28 jan. 1938, tr. Brussel (B) 12 juli 1892 Marie Cornélie Geerling, geb. St-Joost-ten-Node (B) 6 jan. 1869, † Culemborg 6 maart 1917, dr. van Otto Jean en Anna Geertruida van den Heuvel.

Uit dit huwelijk:

1. Johanna Jacoba de Liefde, geb. Culemborg 26 aug. 1895, † ald. 12 febr. 1896.
2. Johanna Jacoba, volgt IIIa.
3. Nn de Liefde, geb. 1898, † Culemborg 18 febr. 1898.

Notitie bij Hendrik: Directeur gasfabriek Culemborg. Lid College Gedeputeerde Staten.

– IIIa –

Johanna Jacoba de Liefde, geb. Culemborg 14 febr. 1897, † Wassenaar 29 jan. 1944, tr. Hendrikus Elias Roodenburg, geb. 's-Gravenhage 23 juli 1895, † Wassenaar 27 april 1987.

Uit dit huwelijk:

1. Marie Cornélie Roodenburg, geb. Wassenaar 12 maart 1929.
2. Levenloos kind, geb. Wassenaar 8 juni 1932.
3. Levenloos kind, geb. Wassenaar 5 okt. 1934.

Notitie bij Hendrikus Elias: Schilder en (topografisch) etser

Notitie bij Marie Cornélie: Kunsthistorica. Woont te Bilthoven

– IIb –

Jacoba de Liefde, geb. Goes 5 maart 1867, † Zeist 24 juli 1944, tr. Hoorn 15 juli 1896 Theodorus Mooij, geb. Ambt Almelo 2 maart 1870, † Zeist 2 nov. 1947, zn. van Arend en Henriëtte Foucher.

Uit dit huwelijk:

Willemina Johanna Mooij, geb. Zeist 6 juni 1897, † Arnhem 15 aug. 1985, begr. Zeist, tr. Zeist 14 sept. 1925 Cornelis Johannes den Houter, geb. Maassluis 2 jan. 1896, † Zeist 28 juli 1952, zn. van Thomas Geert en Maria Catharina Leijk.

Notitie bij Theodorus: Directeur gasfabriek

– IIC –

Henriëtte Alberta de Liefde, geb. Goes 14 nov. 1871, † Zeist 6 april 1962, tr. Hoorn 30 aug. 1893 Antonie Lambertus Gerritsen, geb. Leiden 25 juli 1863, † Nijmegen 11 jan. 1933, zn. van Hubertus en Hendrina Sipman en wedr. van Reinofke Petronella Jacoba Posthumus.

Uit dit huwelijk:

1. Willem, geb ca. 1895.
2. Hubertus, volgt IIIb.
3. Johanna Jacoba Gerritsen, geb. Hees (Nijmegen) 24 mei 1907.
4. Nn Gerritsen, levenloze dochter, geb. Hees (Nijmegen) 4 juli 1914.

Notitie bij Willem: Werkzaam bij Smit Transformatoren Nijmegen
Notitie bij Antonie Lambertus:

Corrector drukkerij

– IIIb –

Hubertus Gerritsen, geb. Hees (Nijmegen) 15 juni 1897, † Amsterdam 1 juli 1974, tr. Nijmegen 2 dec. 1930 Cornelia Carolina Reinarda Haspels, geb. Nijmegen 15 okt. 1902, † Amsterdam 17 maart 1978, dr. van Dirk Jan en Helena Cornelia Hendrika Loeff.

Uit dit huwelijk:

1. Antonie Lambertus Gerritsen, geb. Amsterdam 12 okt. 1931.
2. Kind, geb. Amsterdam 30 dec. 1932.
3. Kind, geb. Amsterdam 27 sept. 1935.
4. Kind, geb. Amsterdam 14 febr. 1940.

*Generereerd met Aldfaer 4.2 op 15 sept. 2014
13:48 door W.R. Rutgers*

Willem en Hendrik waren beiden actief in de vereniging van gasfabrikanten in Nederland. Dit leverde Willem in 1907 een erelidmaatschap op en Hendrik in 1934 een ere-voorzitterschap. Door hun activiteiten in die landelijke kring traden ze de grenzen van hun woonplaatsen Hoorn, Zeist en Culemborg verre te buiten en leerden ze personen uit het grote bedrijfsleven, van aangezicht tot aangezicht, kennen. Zo was Hendrik lid van de commissie van advies voor de directeur van de Rijkskolendistributie (1916; 1918-1921), bestuurslid van de vereniging voor Waterleidings-belangen (1918-1921) en lid en secretaris van de Rijkscommissie van advies inzake het wetsontwerp op de arbeids- en rusttijden (1918 e.v.).

Daarnaast, beter nog daarna, waren ze actief op andere gebieden. Beide ‘heren van stand’ werden ‘geraakt’ door het deftige Reveil en gaven er concreet uiting aan op haast identieke manier: evangelisatie en colportage. Willem ‘oefende’ echter buiten kerkverband – buiten de officiële Nederlandse Hervormde kerk – bij vrij evangelische gemeenten in Goes en Hoorn, Hendrik bleef binnen kerkverband bij de kleine kring van rechtzinnig-hervormden in Culemborg. Willem beperkte zich tot zijn kerkelijke kring in Goes en Hoorn, Hendrik sloeg zijn vleugels breder uit tot ver buiten Culemborg. Hendrik was van alle markten thuis.

Hendrik Elias Roodenburg (1895-1987), schoonzoon van Hendrik de Liefde, op gevorderde leeftijd in zijn atelier in de villa 'het Weusthag' te Wassenaar, bezig om de ingeïnkte platen onder de etspers af te drukken, circa 1970

Bron: Museum Het Valkhof te Nijmegen, inventarisnummer 2014.71: Ons Boek, losse bijlage NB: linksonder, gezicht op het stadhuis van Culemborg door de Binnenpoort, circa 1920/1921

POLITIEK

Beiden waren ook politiek actief. Willem in de beginnende antirevolutionaire stroming die zich later, in 1879, zou omvormen tot de Anti-Revolutionaire Partij. In de loop van de jaren '80 heeft Willem zich van die partij afgekeerd. Hendrik werd in 1908 meteen lid van de Christelijk Historische Unie.

Beiden kwamen in steden terecht waar uiteenlopende liberale groeperingen de lakens uitdeelden, zowel in Goes, Hoorn als Culemborg. Beiden behoorden in politiek opzicht dan ook tot een minderheid. Willem moest, door overplaatsing, een raadszetel in 1876 aan zich voorbij laten gaan, terwijl Hendrik, in 1908 kandidaat gesteld door de liberale groepering, door trouw aan zijn CH-beginselen, op het nippertje verslagen werd door de katholieke kandidaat A. H. van Hazendonk.

CESUREN

Willem verhuisde in 1904 naar Zeist en betrok er een villa die hij geheel in Biedermeierstijl liet inrichten: de stijl van de 19^e eeuw. Hendrik daarentegen verhuisde in 1897 van de Kattenstraat naar de Westersingel en betrok er een moderne villa met veel glas en licht in de stijl van het begin van de 20^e eeuw.

Willem kreeg tweemaal een keer in zijn leven een ommekeerte verwerken. In 1876 werd hij door zijn firma vrij plotseling overgeplaatst naar Hoorn. De tweede ommekeer ging langzamer. De sfeer in en rond de meer volkse ARP begon hem tegen te staan. De Doleantie, de kerkscheuring van 1886-1887, heeft waarschijnlijk de definitieve verwijdering met Kuiper teweeg gebracht.

Hendriks leven kende veel meer onverwachte wendingen. De eerste speelde zich al af in 1884. Hij werd, net 19 jaar oud, naar Goes gestuurd omdat er problemen waren gerezen. In 1917 overleed zijn vrouw op 48-jarige leeftijd. Hij bleef met een dochter van 20 jaar achter. Als niet-deskundige op waterleidings-gebied werd hij in 1911 toch de eerste directeur van een dergelijk bedrijf en als klap op de vuurpijl werd hij in 1923 onverwacht tot lid van het college van Gedeputeerde Staten van Gelderland gekozen. Daarbij kwam, niet onverwacht maar gepland, de andere richting die de firma De Liefde onder Hendriks leiding vanaf 1911 insloeg en de feitelijke verhuizing naar de villa 't Weusthag te Wassenaar in de zomer van 1925.

't Weusthag

In die villa, vernoemd naar de gelijknamige theekepel in de boomgaard van de 'boerenplaats' Westerhof te Hengelo (Ov.), had Roodenburg, de schoonzoon van De Liefde, in de gebrandschilderde ramen in het trapportaal de wapens van Goes, Culemborg, 's-Gravenhage en Wassenaar aangebracht; de geboorteplaatsen van Hendrik de Liefde, Johanna Jacoba de Liefde en Hendrik Elias Roodenburg alsmede van hun nieuwe gezamenlijke woonplaats Wassenaar.

Leven en werken van die drie bewoners van 't Weusthag werden toen treffend vastgelegd op het raam in die hal:

Uit baat door Minckelers vondst verkregen³

Ars longa vita brevis⁴

Homo proponit Deus disponit⁵

---

3 Jan Pieter Minckelers uit Maastricht was hoogleraar in Leuven en ontdekte daar het lichtgas

4 Kunst heeft de tijd, het leven niet

5 De mens wikt, God beschikt

BRONNEN

(Interviews, 'Drieluik', krant, archieven, archivalia, museum, websites)

Interview met mr L. Sillevius, 2 juni 1968

Interviews met mevrouw dr Marie Cornelia Roodenburg, 2013-2014. Haar uitspraken en typeringen worden in de tekst aangehaald en met MCR aangegeven.

'Drieluik'. Biografische notities betreffende Hendrik de Liefde, door MCR, 6-7 december 2013

Regionaal Archief Rivierenland, Tiel

Culemborgsche Courant

De hoofdlijnen van Hendriks leven zijn in de – gedigitaliseerde – Culemborgsche Courant terug te vinden in redactionele artikelen, opgesteld naar aanleiding van zijn jubilea in het 'gas-vak', gerekend vanaf 1 september 1884. Ook de artikelen naar aanleiding van het overlijden van Willem de Liefde in januari 1911 en van Hendrik de Liefde in januari 1938 zijn van belang. Verder komen vele tientallen mededelingen voor over de activiteiten van Hendrik de Liefde. Die artikelen en mededelingen worden in de tekst aangehaald.

Toegangsnummer 0830: Groene en Witte Kruis, Culemborg. Verkort, tweede en volgende keren: RAR, 0830 (Groene en Witte Kruis)

RAR, 0827 (inv.nr. 1002: gemeenteverslagen; inv.nr 1079: brandstoffencommissie; inv.nr. 1960: scheepvaartbeweging; inv.nr. 2281: notulen gascommissie); RAR, 0828 (inv.nr. 6, 21, 25, 44, 67); RAR, 0829 (inv.nr. 3048: overzicht gas-en elektrische straatverlichting, 1943); RAR, 0843 (zangvereniging Sappho); RAR, 0844 (collectie de Beus); RAR, 0847 en 1203 (ambachtstekenschool); RAR, 0851 (rechtzinnige leden Ned. Herv. Kerk); RAR, 0853 (zondagschool Andreas); RAR, 0861 (Arbeidsbeurs); RAR, 0863 (Culemborg en Oranje); RAR, 0881 (Ned. Herv. Kerk); RAR, 0886 (waterleidings-commissie)

Gelders Archief

Inventaris van het archief van Gedeputeerde Staten van Gelderland, 1813-1949, toegangsnummer 0039, inv.nr. 1142. Verkort, tweede en volgende keren: GS, 1142 (commissies uit GS)

GS, 2050 (beperking gasverbruik); GS, 6096 (kunst in Provinciehuis); GS, 7327 (ambachtstekenschool); GS, 7543 (gezondheidscommissie); GS, 7558 (Het Groene Kruis); GS, 7592 ('Moeder en Kind'); GS, 7831 (waterleiding); GS, 11.663 (los- en laadplaats); GS, 12.058 (gas); GS, 12.061 (elektriciteit); GS, 12.378 (werkverschaffingsobjecten)

Het Utrechts Archief (HUA)

Toegangsnummer 605: Nederlandse Zondagsschoolvereniging. Verkort, tweede en volgende keren: HUA, 605 (Ned. Zondagsschoolvereniging)

HUA, 656 (memorie van successie, kantoor Wijk bij Duurstede, inv.nr. 55, nr. 4/1087 (microfilm 256)); HUA, 798-8 (Ned. Herv. Stadszending Utrecht); HUA, 830 (P.A. Lens, notaris in Utrecht, inv.nr. 336, acte-nrs. 2096, 2180, 2278); HUA, 1325 (Silo-Nederland); HUA, 4004 (Handelsregister Utrecht, 1921-1992, nr. 245 (firma W. de Liefde))

Nationaal Archief

Toegangsnummer 2.06.079 (crisis-instellingen, inv.nr. 1005-1029: Rijkskolendistributie, 1916-1921); 2.15.31 (inv.nr. 219-223: totstandkoming Arbeidswet, 1919)

Stadsarchief Amsterdam

Toegangsnummer 1092 (Familiearchief Waller-Pierson, inv.nr. 53: Agatha Snellenschool)

Haags Gemeentearchief

Toegangsnummer 0301-01 (Archief bank Felix Polak, inv.nr.126: N.V. Algemeene Nederlandsche Gaz-Verlichting-en Verwarming-Maatschappij); 0383-01 (Archief Noorsche Gasmaatschappij)

Gemeentearchief Rotterdam
Toegangsnummer 301.01(Archief
Overzeesche Gas- en Electriciteits-
maatschappij (OGEM, voorheen
Nederlandsch-Indische Gasmaatschappij))

Westfries Archief
Toegangsnummer 0667(Archief
Buitengewone wijkgemeente (Eikstraatkerk),
voorheen Eben-Haëzer, Vereniging tot
Evangelisatie te Hoorn)

Zeeuws Archief
Toegangsnummer 435(Archief Zeeuwse
Gasmaatschappij (waaronder gemeentelijk
gasbedrijf Goes))

Museum Het Valkhof, Nijmegen
Toegangsnummer 2014.71 ('Ons Boek
H(endrikus) J(ohanna)'. 'Aan Ro.(odenburg).'
Album, houdende het familieleven van het
echtpaar Hendrikus Elias Roodenburg en
Johanna Jacoba de Liefde over de periode
1923-circa 1940, samengesteld door laatst-
genoemde)

websites
Erkende verenigingen, 1855-1903
bijvoorbeeld: Vereniging van
Gasfabrikanten in Nederland, erkend bij KB
van 8 oktober 1878, nr.30; Vereniging van
Gasfabrikanten in Nederland, erkend bij KB
van 9 januari 1899, nr.32
Vangoghletters.org

LITERATUUR

- J.N. Bakhuizen van den Brink e.a. (red.),
Documenta Reformatoria. Deel II (Kampen
1962).
- J. van Baren, L.C.T. Bigot, H. Blink, H.P.J.
Bloemers en F.A. Hoefer (red.), *Gelderland*
(Arnhem 1926).
- M. Bosman, *Het weeshuis van Culemborg, 1560-
1952* (Amsterdam 2005).
- Ineke Brasz, *De Kille van Kuilenburg. Joods Leven
in Culemborg* (Amsterdam 1984).
- D. ten Broeke e.a., (samenst.)
*Honderdvijftientig jaar christelijk onderwijs
in Culemborg* (z.p., 1988).
- C. Dekker, *Gereformeerd en evangelisch. Ontstaan
en geschiedenis van de Buddinggemeente te Goes
en haar plaats in het Nederlandse Protestantisme
in de periode 1839-1881* (Kampen 1992).
- A. Derwig-Witteveen, *Tekenen aan de wand. Een
verrassende tocht langs de gevels van Culemborg*
(Culemborg 1997).
- Een eeuw licht en kracht*. Uitgegeven ter
gelegenheid van het 100-jarig bestaan van
de N.V. Nederlandsch Indische
Gasmaatschappij, in 1950: Overzeese
Gas-en Electriciteitsmaatschappij N.V.
(OGEM), Rotterdam 1963.
- Joris van Eijnatten en Fred van Lieburg,
Nederlandse religiegeschiedenis (Hilversum
2005).
- Het Gas*. Orgaan van de Vereniging van
Gasfabrikanten in Nederland (Rotterdam,
's-Hertogenbosch 1880-2001).
- Geschiedenis van de Provinciale Geldersche
Elektriciteit- Maatschappij 1915-1940, geschreven
ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van de
onderneming* (Nijmegen 1940).
- Suzanne Hautvast, *Werken, ernst en jool: de
Agatha Snellenschool (1898-1998)* (Utrecht
1998).
- Marcel ten Hooven en Ron de Jong,
*Geschiedenis van de Christelijk Historische Unie,
1908-1980* (z.p. 2008).
- A. Houtkoop, Licht in de duisternis. De
wordingsgeschiedenis van de eerste
Culemborgse gasfabriek, in: *De Drie Steden*
(1e jg (1980) nr. 1) 13-17.
- A. Houtkoop, *Leve de Koningin. 80 jaar
Oranje feesten in Culemborg, 1872-1952*
(Culemborg 1991).
- Yvonne Jakobs-Lommers (eindredactie), *De
Witte Raaf. Interviews uit de Culemborgse
Courant verschenen in de periode 1963-1965*
(Culemborg 2004).
- J.A. de Jonge, *De industrialisatie in Nederland
tussen 1850 en 1914* (Amsterdam 1968).
- R. van Kamp, *De kolenvoorziening van Nederland
gedurende de Eerste Wereldoorlog* (Amsterdam
1968).

- T.P. van der Kooy, *Tussen beginsel en belang.* (Ede/Wageningen 1955).
- H.W. Lintsen en M.S.C. Bakker, *Geschiedenis van de techniek in Nederland. De wording van een moderne samenleving, 1800-1890 Deel III. Textiel. Gas, licht en elektriciteit. Bouw* (Zutphen 1993).
- W. Lutjeharms, *De Vlaamse opleidingsschool van Nicolaas de Jonge en zijn opvolgers (1875-1926)* (Brussel 1978) (Bijlage VII bevat alle gegevens over Vincent van Gogh).
- G.J. Mentink, Een vergeten pionier: J.L.B. Keurschot, in: *Arnhem de Genoeglijkste*, 27 (maart 2007) 2-11.
- C.W. Mönnich, *Kijk op kerken* (Amsterdam, Brussel 1979).
- Wouter Paap, Vijftig jaar Utrechts muziekleven, in: *Jaarboek Oud-Utrecht* (1973) 126-147.
- R.P.M. Rhoen, *Gids van Zeister letterkundigen en dichters met korte biografische schetsen* (Zeist, z.j.) 26: Johanna Louise Frédérique de Liefde.
- M. Roodenburg en F. Trouw, *H.E. Roodenburg (1895-1987): topografisch etsers* (Nijmegen 1997).
- Paul Schnabel e.a. (red.), *Wat iedereen moet weten van de menswetenschappen. De gammacanon* (Amsterdam 2011).
- Gerard Siebert en Jurgen A. Zeilstra, *80 jaar Stadszending Utrecht* (Kampen 1989).
- H.A.M. Snelders, *De geschiedenis van de scheikunde in Nederland. Deel 1: Van alchemie tot chemie en de chemische industrie rond 1900* (Delft 1993).
- Willem Vlijm, *De interactie tussen de overheid en de elektriciteitssector in Nederland. De ontwikkeling van het nutsbedrijf PGEM naar de energieonderneming Nuon (1916-2001)* (Arnhem 2002).
- F. van Waarden, Regulering en belangenorganisatie van ondernemers, in: F.L. van Holthoon (red.), *De Nederlandse Samenleving sinds 1815. Wording en Samenhang* (Assen, Maastricht 1985) 227-260.
- H.E.S. Woldring, D.Th. Kuiper, *Reformatische maatschappijkritiek. Ontwikkelingen op het gebied van sociale filosofie en sociologie in de kring van het Nederlandse protestantisme van de 19^e eeuw tot heden* (Kampen 1980).

INHOUD

Redactioneel

Hendrik de Liefde, 1864-1938
Een schets van zijn leven

Het Brede Maatschappelijke Midden

Politieke arbeid

‘Verbonden’ familie